

KERİM ELÇİNİN MESAJI: **VAHİY**

Vahyi Anlama Yolunda - 2 -

EDİTÖRLER

Dr. Furkan Çakır - Dr. M. Raşit Akpınar

30.12.2023

İLGİLİ MAKAMA

SiYer Yayınları, Üniversitelerarası Kurul Başkanlığı (ÜAK)'nın Ekim 2020 Dönemi Doçentlik Başvuru Şartlarında belirttiği tanıma ve Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliği'ndeki belirlemeye göre **"Tanınmış Uluslararası Yayınevi"** statüsündedir. ÜAK'ın söz konusu tanımı şu şekildedir: *"Uluslararası Yayınevi: En az dört yıl uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten, yayınladığı kitaplar Yükseköğretim Kurulunca tanınan sıralama kuruluşlarınca belirlenen dünyada ilk 500'e giren üniversite kütüphanelerinde kataloglanan ve aynı alanda farklı yazarlara ait en az 20 kitap yayımlamış olan yayınevi."*

SiYer Yayınları ayrıca; "Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliği" ve 2043 Karar sayılı 17.01.2020 tarih ve 31011 Sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan "Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" kapsamında yer alan **tanınmış uluslararası yayınevi**: En az beş yıl uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten, Türkçe dışındaki dillerde aynı alanda farklı yazarlara ait en az yirmi kitap yayımlamış ve Yükseköğretim Kurulu tarafından denkliği tanınan yurtdışındaki üniversitelerin kütüphanelerinde kataloglanan yayınevi, ifadesindeki belirlemeye göre "Tanınmış Uluslararası Yayınevi" statüsündedir.

SiYer Yayınları 2009 yılında kurulmuş olup, kuruluşundan bu yana aralıksız yayın faaliyetlerini sürdürmektedir. Yayınevi, kuruluşundan **30 Aralık 2022** tarihine kadar Türkçe ve yabancı diller dahil olmak üzere toplamda 424 eser yayınlamıştır. Bu eserlerin 29'u yabancı dilde basılmış ve bahse konu yayınlar en az 21 farklı yazar tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca eserlerimizden 38'ü ulusal ve uluslararası bilenen ve ilk 500'e giren üniversite kütüphanelerinin kataloglarında yer almaktadır. İlgili bilgileri içeren liste yazının ekinde mevcuttur.

Gereğini bilgilerinize saygılarımızla arz ederiz.

SiYER BASIM YAYIN DAĞITIM
SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
BAĞLAR MAH. 24. SOKAK NO: 18/A
GÜNEŞLİ - BAĞCILAR / İSTANBUL
GÜNEŞLİ YD. 772 061 8346
SİCİL NO: 735716 SERTİFİKA NO: 24574

SiYer Yayınları Genel Müdürü
Ömür Yıldırım

Siyer Yayınları: 423

Siyer Akademi: 21

Eser Adı

Vahyi Anlama Yolunda II
Kerim Elçinin Mesajı: Vahiy

Yayın Yönetmeni

Muhammed Ali Alioğlu

Proje Koordinatörü

Prof. Dr. Ramazan Altıntaş

Proje Yürütücüsü

Dr. M. Raşit Akpınar

Editörler

Dr. Furkan Çakır
Dr. M. Raşit Akpınar

İç Tasarım

Mevlüt Sami Ertem

Kapak

Muhammed Onur Özçelikçi

Baskı

Gül Mat. Matbaacılık Yayıncılık San. Tic. A.Ş.
Maltepe Mah. Fazıl Paşa Cad. No: 8/4
Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul • Tel.: 0212 577 79 77
Sertifika No: 49388

1. Baskı: Ekim 2022

ISBN: 978-625-8144-74-1

Bu eserde yer alan makalelerin bir kısmı, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından 17-18 Mart 2022 tarihlerinde Konya'da gerçekleştirilen Uluslararası Mahiyet ve Hakikat Bağlamında Vahiy Olgusu Sempozyumunda sunulan bildiriler arasından seçilmiştir. Makalenin tüm sorumluluğu yazarına aittir. Eleştirel makale ve dergilerde yapılacak kısa alıntılar dışında, bu kitabın bir kısmı veya tamamı, yayıncının izni olmadan yayınlanamaz.

Bağlar Mah. 24. Sok. No: 10/A Güneşli Bağcılar/İstanbul
Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • **Wp Hattı:** (0546) 544 76 96
Sertifika No: 22574 • www.siyerkitap.com | satis@siyeryayinlari.com

Vahyi Anlama Yolunda II
Kerim Elçinin Mesajı

VAHİY

Editörler

Dr. Furkan ÇAKIR

Dr. M. Raşit AKPINAR

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	7
Ön Söz	11
Sünnetin Kaynağı, Sünnet-Vahiy İlişkisi <i>Cemil Cahit MOLLAİBRAHİMOĞLU</i>	13
Vahiy-Şeriat İlişkisi <i>Faima İSRAFİLOVA</i>	43
Eş'arî'de Vahiy-Sünnet İlişkisi <i>Ar. Gör. Kemal TAŞKIN / Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YÜCEER</i>	59
Ülkemizde Sünnet-Vahiy İlişkisi Konusundaki Tartışmaların ve Görüşlerin Analizi <i>Saffet SANCAKLI</i>	113
السنة وحي من الله: دراسة في تصور أهل الحديث لمسألة كون السنة وحيًا وأثرها في تشكل النظرية المعرفية عندهم د. محمد صديق	141
Is The Sunnah Wahyî? <i>Shaykh Shoayb Ahmed</i>	159
Bilgi ve Varlık Kaynağı Olan Kur'an Vahyinin İnsanlara Hitabında Hz. Peygamber'in "Vasıta Olması" Üzerine Bir Mülahaza <i>Emine ERDOĞAN MARSAK</i>	173
Erîke Hadisi Olarak Bilinen "Bana Kur'ân ve Onunla Birlikte Misli Verildi..." Rivayetine Usûlî Yaklaşımlar <i>Mehmet CENGİZ</i>	201

EŞ'ARÎ'DE VAHİY-SÜNNET İLİŞKİSİ

Kemal TAŞKIN^[1]
Mustafa YÜCEER^[2]

Giriş

Hadis, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirlerini konu almasından dolayı İslâmî ilimlerle iştigal edenlerin müracaat etmesi gereken bir alan olduğunu söylesek herhalde abartmış olmayız. Kelam, tefsir ve tasavvuf gibi ilim dallarının sistemleşmesinde ve buna paralel olarak aynı ilim disiplini içerisinde farklı anlayışların ortaya çıkmasında hadisin önemi yadsınamaz. Bunun en önemli faktörlerinden birisi de sünnet kavramına yüklenen manalar ve onun kaynaklık problemidir. Sünnetin yazılı kaynağını oluşturan hadisler, her ilmi disiplin içerisinde farklı şekilde yorumlanmış, ona farklı manalar yüklenmiştir. Zira İslâm inanç sisteminin, diğer bir ifadeyle imanın temeli olan akâid/kelam ilminin konularıyla alakalı olan hadisler olduğu gibi İslâm fıkhi/hukuku, tefsir, zühd ve diğer farklı konuları barındıran hadisler de bulunmaktadır. Şüphesiz imana dair bir husus ifade eden bir metnin yorumlanması, diğerlerinden daha hassas ve dikkat gerektirmektedir. Zira kaynaklık teşkil edecek delilin sübutunun katî olması gerekmektedir. Tarihi süreçte tartışmaların odak noktasını da teşkil eden sünnetin kaynaklık problemi, bu noktada devreye girmektedir. Yani sünnet vahiy midir,

[1] Arş. Gör., NEÜ, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, ktaskin@erbakan.edu.tr.

[2] Dr. Öğr. Üyesi, Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, mustafayuceer@gmail.com.

değil midir? Şayet vahiy ise bir kısmı mı, yoksa tamamı mı vahiydir? Bu çalışmada kelimelerin ilminin henüz sistematik bir hale gelmesinden önceki dönem inanç ekolünü oluşturan, selef alimlerinin itikadi düşüncelerini ortaya koyduktan sonra teşekkül eden ve Mâtürîdiyye ile birlikte ehli sünnet kelamını oluşturan Eş'arîyye mezhebinin kurucusu İmam Eş'arî özelinde sünnet-vahiy ilişkisine dair bahsi geçen sorulara cevap aranacaktır. Bunun için Eş'arî'nin bilinen ve vahiy ile sünnete dair görüşlerini yansıtmak için yeterli olabilecek nitelikteki üç eseri (*el-İbane*, *Risâle ilâ ehli's-Seğr* ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*) tahlil edilecek ve Eş'arî'ye göre sünnetin kaynağının vahiy olması ya da bu minvaldeki ayetleri nasıl yorumladığı tespit edilecektir. Her ne kadar Eş'arî'nin ya da Eş'arî ekolünün hadisleri kullanım biçimleri ile alakalı emek mahsulü çalışmalar^[3] bulunsa da onun vahiy algısını müstakil olarak ele alan bir çalışmanın olmaması konunun incelenme sebebidir. Ayrıca Eş'arî'nin önemli bir kelimelerin ekolünün kurucusu olması ve eserlerinde hadislerle, ehli hadis üslubunda tevîl etmeksizin sıkça müracaat etmesi bizi bu çalışmaya iten diğer bir etkidir. Zira temel dini inanç esaslarıyla alakalı bir delilin kullanılabilmesi için onun sağlam bir kaynağa başka bir ifadeyle vahye dayandırılması gerekmektedir.

Mu'tezile ve Selef Düşüncesi Etrafında Eş'arî

Eş'arî'nin tam ismi, Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, künyesi Ebü'l-Hasen'dir.^[4] Sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) soyundan geldiği için Eş'arî

[3] Kadir Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbane Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 45-85; Ahmet Yıldırım, "İmam Eş'arî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, 2 Cilt (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014); Cemal Ural, "İmam Eş'arî'nin Hadis Yorumculuğu (Kelâmî Hadisler Özelinde)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2021), 267-310.

[4] Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Seğr*, thk. Abdullah Şakir Muhammed Cüneydî (Medine: 'İmâdetü'l-bahs'i-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1992), 16 (Muhakkikin girişi).

nisbesiyle tanınmıştır.^[5] 260/873 yılında Basra'da doğmuş ve ömrünün sonuna kadar Bağdat da yaşamıştır. İhtilaflı olmakla beraber^[6] (324/936) yılında orada vefat etmiştir.^[7]

Olgunluk dönemi diyebileceğimiz kadar kırk yaşına kadar^[8] Mu'tezile mezhebinin fikirlerini savunan ve bu mezhebin önde gelen imamlarından olan Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezilî kelâm anlayışı doğrultusunda eserler telif etmiştir. Fakat akla aşırı derecede güvenen, onu dinin esasları için temel ölçü kabul eden bu mezhebin bazı tutarsızlıkları bulunduğunu ve naslarla çeliştiğini fark ederek savunmuş olduğu fikirlerden vazgeçmiş ve Mû'tezile mezhebinden ayrılma kararı almıştır. Bunun sebebi olarak birçok görüş zikredilmekle beraber en meşhuru "üç kardeş" diye bilinen mesele hakkında hocası Cübbâî'ye sorduğu soruların cevabından tatmin olmamasıdır.^[9] Eş'arî, hicri 300'de (912-13) bir cuma günü, Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i sünnet'e intisap ettiğini ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıklayarak ilan etmiştir. Daha sonra Ahmed b. Hanbel'in akîdesini savunan *el-İbâne*'yi kaleme almıştır.^[10]

Eş'arî, muhtemelen önceki mezhebinin aşırı akılcılığına karşı çıkışının etkisiyle önce Ahmed b. Hanbel'in takipçisi olmuş ve teslimiyetçi bir tavır benimsemiştir. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında da değinildiği üzere İbâne'de bunu sık sık vurgulamıştır.^[11] Fakat kısa bir zaman sonra Selefîyye ile Mu-

[5] İrfan Abdülfettâh Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444.

[6] Konu hakkındaki ihtilaflar ve görüşler için bk.: Mehmet Şerif Maral, *Eş'arî ve Mâturûdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 3-4.

[7] Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbuddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Dâru'l-İhyâ*, Beyrut 1998, c. 11, s. 187

[8] Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2018), 95.

[9] Mehmet Bulut, "İhve-i Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/6.

[10] Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", 11/445.

[11] Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Hüseyin Mahmud Fevkiyye (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1977), 20.

tezile arasında bir ekol diyebileceğimiz, itikadî esasları aklın ilkeleriyle destekleyerek nasları ön plana çıkaran üçüncü bir merhaleye ulaşmıştır ki bu Mâtürîdî ile eş zamanlı olarak Sün-nî kelâm metodunun başlangıç dönemini oluşturur. Eş'arî'nin kelâm, cedel, tefsir, usûl-i fıkıh ilimleriyle alakalı yazmış olduğu eserler olmakla beraber ayrıca Mu'tezile ile Şîa'nın red-dine, Mecusilerin, Yahudilerin, Hristiyanların ve çeşitli felsefî görüşlerin tenkidine dair olmak üzere irili ufaklı yüzü aşkın eser yazdığı rivayet edilir. Bunların sayısını 300'e çıkaranlar da vardır.^[12] Bunlar arasında başta Mutezile, Râfıza, Cehmiyye ve diğer bidat mezheplerle alakalı olan çoktur.^[13] Ancak bun-lardan sadece beş tanesi günümüze ulaşabilmiştir.^[14]

İslâm inanç sistemini besleyen Eş'arî, mezhebinin dokt-rinleri çerçevesinde; Bâkılânî (ö. 403/1013), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzalî, Şehristânî (ö. 548/1153), Râzî (ö. 606/1210), Âmidî (ö. 632/1233), Beyzâvî (ö. 685/1286), Taftazânî (ö. 793/1390) gibi birçok ünlü İslâm âlimi yetiştirmiş^[15] ve Eş'arîlik, varlığını gün-nümüze kadar devam ettiren önemli bir itikadî mezhep ola-rak süregelmiştir. Nitekim Eş'arî, itikadî anlamda, Selefiyye ve Mâtürîdiyye ile beraber üç sünnî ekolden biri olan Eş'arîyye'nin kurucusudur. Dolayısıyla öncelikle vahiy konusundaki görüşlerinin belirlenmesi adına kullandığı kavramların analiz edilmesi önem arz etmektedir.

Vahiy, Hadis-Sünnet ve Haber Kavramlarının Filolojik Tahlili

İmam Eş'arî, bahsi geçen eserlerde “sünnet” ile beraber “hadis” ve “haber” kavramlarını da kullanmaktadır. Bunun yanı sıra “vahiy” kavramını hangi amaçla kullandığını ve

[12] Fettâh, “Eş'arî, Ebü'l-Hasan”, 11/445.

[13] Ebû Mansur Abdurrahman b. Hasan Fahrüddîn İbn Asâkîr, *Tebyîn kizbi'l-müfterî fî mâ nesebe ile'l-imâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983), 217.

[14] Fettâh, “Eş'arî, Ebü'l-Hasan”, 11/447.

[15] Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/448.

sünnet kavramıyla nasıl bağdaştırdığını tespit edebilmemiz için bu kavrama yüklediği anlamı tespit etmek gerekmektedir.

Vahiy

Türkçe’ye “vahiy” olarak geçen bu kelime, aslı “vahyün (وحي)” mastarından gelen Arapça bir isimdir. Sözlükte; “kitap, işaret, yazı/yazmak, risâlet, ilham, gizli konuşma (fısıldama), vasıtasız konuşmak, bir şeyin karar kılması, yerleşmesi, başkasına ilka edilen her şey, sürat” gibi manalara gelir. Hem Kur’an’da hem de hadislerde fiil olarak daha çok İf‘al (أَفْعَال) kalıbına girmiş hali olan Evhâ (أَوْحَى) kelimesi kullanılmaktadır. ‘Evhâ ileyhi’ yani ona gönderdi, ona ilham etti demektir.^[16]

Terim olarak “Allah’ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberlerine bildirmesi demektir.”^[17] Vahiy kelimesi Kur’an’da çeşitli türevleriyle hem sözlük manasında hem de terim manasında 76 yerde^[18] geçmektedir.^[19]

Hadis ilmi açısından İmam Eş‘arî’nin yanı sıra ilim geleceğimizde hadis, sünnet ve haber kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu bağlamda vahiy ile ilişki ağlarının tespiti için öncelikle üç terimin beraber değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

[16] Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, 1987), 6/2520; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-İrksûsî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2005), 1/1729.

[17] Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1997), 15/38; Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 29; Fatih Akcaoğlu, *Hiz. Peygamber’in Kur’an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 29.

[18] Örnek olarak bk.: Nisâ, 4/163; Maide, 5/11; Enam, 6/112, 121; Enfal, 8/12; Nahl, 16/68; Meryem, 19/11; Taha, 20/38; Kasas, 28/7; Zümer, 39/65, vd.

[19] Kur’an’da geçen Vahiy kelimeleri ve detaylı açıklamaları için bk.: Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440; Maral, *Eş‘arî ve Mâturûdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı*, 94.

Hadis/Sünnet

Sünnet (السنة), sözlükte “yol, sîret, bilemek, parlatmak, riâyet etmek, yöntem, iyi ya da kötü tutulan yol, örf/adet anlamlarına gelmektedir.”^[20] Hadis (الحديث) kelimesi de sözlükte eskinin zıttı olan yeni, sonradan ortaya çıkan, modern, olay/hadise, söz, konuşma, taze ve haber gibi manalara^[21] gelmekte olup çoğulu ehâdis (احاديث)’tir. İnsana uyanırken veya uykuda duyurulmak ya da vahyedilmek suretiyle iletilen her sözdür.^[22] Bazı ayetlerde Kur’ân-ı Kerîm’den “hadis” diye bahsedilirken^[23] bundan başka farklı manalarda da kullanılmıştır.^[24] Hz. Peygamber de (s.a.v.) Kur’an-ı Kerim’i ifade etmek üzere hadis tabirini kullanmıştır.^[25]

Hadis ilminde sünnet, -kapsamı konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber- Resûlullah’ın (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleri için, “hadis” terimi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Yani, hadis ya da sünnet denilince Resulullah’ın (s.a.v.), Kur’ân dışındaki söz veya fiil olarak emir, onay, yasak ve teşvikleri anlaşılmaktadır.^[26] Hadis alimleri sünnet ve hadisin çerçevesini daha da genişleterek Hz. Peygamber’in ahlâkını, şemâilini, peygamberlikten önce söylediklerini ve yaptıklarını hatta

[20] Cevherî, *es-Sihâh*, 1/326; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Safvan Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1412), 429; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 13/220; Muhammed Murtazâ Zebidî, *Tâcü’l-Arûs* (Kuveyt: et-Türâsü’l-Arabiyye, 2001), 36/407.

[21] İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2/131; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhîr*; Zebidî, *Tâcü’l-Arûs*, 5/205; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemü’l-vasîr* (Mısır: Mecme’u’l-lüga-ti’l-Arabiyye, 1960), 1/159.

[22] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, 222.

[23] el-Kehf 18/6; en-Necm 53/59; el-Vâkıa 56/81), Zümer, 39/23.

[24] Tâhâ 20/9; en-Nâziât 79/15; el-Burûc 85/17.

[25] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Cami-u’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasaru min umûri Resûlillahi ve sünenihi ve eyyâmihî* (Riyad: Dârü’s-Selâm, 1419), Buhârî, “Edeb”, 70, “İltisâm”, 2; Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasaru mine’s-süneni bi-nakli’l-adli anî’l-adli an Resûlillah* (Beyrut: Dâru ihyâü’t-türâsi’l-Arabî, ty.), Müslim, “Cum’la”, 43; Ebû Abdurrahman Nesâî, *Sünen* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), Nesâî, “Salâtü’l-İdeyn”, 22.

[26] Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esir, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 2/409.

sahâbe (mevkuf hadis) ve tabiîn (maktu hadis) sözlerini de bu çerçevede içinde değerlendirmiştir. İlk devirlerde Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri ile birlikte sahâbe ve tâbiîne ait her türlü haberi ifade etmek üzere *eser* kelimesi de kullanılmıştır.^[27] Kur'ân-ı Kerîm'de sünnet kelimesi, ikisi çoğul şekliyle (sünen) olmak üzere on altı kere geçmektedir.^[28] Ancak ilgi alanları farklı olduğu için her ilim disiplininin sünnete yükledikleri anlam ve kapsam farklı olabilmektedir.^[29]

Haber

Haber, (الخبر) sözlükte bir işin iç yüzünü bilmek, bir olay üzerine edilen bilgi, yazılı veya sözlü haber ve ilan gibi manalara gelmekte olup çoğulu “ahbâr (الأخبار)”dır.^[30] Kur'ân-ı Kerîm'de aynı kökten masdar olan hubr (خُبْر)^[31] ve haber^[32] iki, cemi sığasında ahabâr ise üç âyette geçmektedir. Esmâ-i hüsnâdan olup “Her şeyin iç yüzünden haberdar olan” manasına gelen “Habîr (الخبير)” ise kırk dört ayette geçmekte^[33] ve bir ayette de “bir bilen” manasında -farklı yorumlar olmakla beraber- kul için kullanılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisine Cebrâil vasıtasıyla sabah ve akşam semadan haber geldiğini ifade etmiştir.^[34] Bundan dolayı haber ifadesi terim olarak Hz. Peygamber'in “Allah'tan vahiy yoluyla aldığı haberler” manasında Kur'an için, “mütevâtir haber, âhâd haber” vb. şekilde Resûlullâh'ın (s.a.v.) haberleri manasında kullanılmaktadır.^[35]

[27] M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15/27.

[28] Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul, 1982), 367.

[29] Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 11.

[30] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 141; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1995), 1/196; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/226; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 11/125.

[31] Kehf, 18/68, 91.

[32] Neml, 27/7; Kasas, 28/29.

[33] Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 226.

[34] Buhârî, “Enbiyâ”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/215.

[35] Yusuf Şevki Yavuz, “Haber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/347.

Buraya kadar anlatılan bilgiler ışığında diyebiliriz ki bu terimlerde “haber” ifadesi en geniş çerçevede hem Kur’an ayetleri hem de hadis manasında kullanılmaktadır. Ancak haberin kaynağını belirtmek gerekebilir. Örneğin “Bu konuyu Allah haber vermektedir” ya da “Bu konuda Resûlullâh’tan (s.a.v.) haber varid olmuştur” gibi. “Hadis ile sünnet birbirinin yerine kullanılmaktadır” ifadesini de “Sünnet, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin hayata yansımasıdır.” şeklinde anlayabiliriz. Mesela, “misvak kullanmak sünnettir” denilebilir ancak “misvak kullanmak hadistir” denilemez. Nitekim, “Falan konuda hadis vardır.” demek pek tabii iken, “Falan konuda sünnet vardır” demek uygun olmayacaktır.

Vahiy-Sünnet İlişkisi Bağlamında Eş’arî’nin Hadis Metodu

İmam Eş’arî’nin eserleri bir hadis ıstılahları sözlüğü ya da doğrudan hadis ilmi ile ilgili olmadığı için Eş’arî, bahsi geçen kavramların tariflerine yer vermemekle birlikte pratikte sık sık kullanılmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu kavramları nasıl kullandığı örneklendirilecektir ancak öncesinde bu kavramlara yüklediği anlamları kısaca izah etmek, konu hakkında ön bilgi oluşması açısından önemlidir.

Öncelikle ifade edilmelidir ki Eş’arî, eserlerinde “Ben şu görüşü tercih ediyorum.” şeklinde kendi görüşünü çoğunlukla beyan etmez. Ancak, çeşitli görüşleri zikrederken “Ehlü’s-sünne, Ehlü’s-sünne ve’l-istikâme, ashabü’l-hadîs, ehlü’l-hadîs ve’s-sünne şöyle dedi.”^[36] gibi ifadelerinden kendisinin de o görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ehl-i sünnetin görüşlerini anlattığı bölümün sonunda bütün görüşlerini aktardıktan sonra “Onlardan naklettığımız her şeyi biz de söylüyoruz.”^[37] şeklinde yargı bildiren bir hükümle konuyu bitirir.

[36] Ebü’l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfû’l-Musallîn*, thk. Naîm Zerzûr (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2005), Benzer ifadeler için ayrıca bk.: 1/22, 168, 226, 230, 322; 2/339, 354, 355.

[37] Eş’arî, *Makâlât*, 1/226.

Bütün bu veriler birleştirildiğinde Eş‘arî’nin, hem kendisini Ehl-i sünnet olarak tanımladığı hem de Ehl-i sünnet alimlerinin görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Eserlerinin farklı bölümlerinde bu düşüncelere delalet eden başka karineler de bulunur. Örneğin Eş‘arî, cennetle müjdelenen on sahâbî (aşere-i mübeşşere) hakkında üç görüş nakletmektedir. Birinci görüş sahipleri bu konudaki haberin batıl olduğunu söylemektedir ki bunlar Râfizîlerdir. İkinci görüşe göre ölene kadar bu şekilde yaşarlar ve iman üzere ölürlerse cennetliklerdir. Üçüncü görüş sahiplerine göre ise -ki onlar Ehl-i sünnet ve’l-cemaattir- bu on kişi şüphesiz cennettedir.^[38]

Buradan anlıyoruz ki Eş‘arî, bahsi geçen rivayeti hem vahiy olarak algılamış hem de sahih kabul ederek kendisinin de bu görüşte olduğu imasında bulunmuştur. Bundan dolayı çalışma boyunca “Ehl-i sünnet şöyle dedi” demek yerine; “Eş‘arî şöyle dedi, o, şu görüştedir” şeklinde bir tanımlamaya gidilmiş ve bahsi geçen görüşler doğrudan Eş‘arî’ye nispet edilmiştir.

Eş‘arî, eserlerinde sünnet, hadis, haber, eser ve rivayet lafızlarını sık sık kullanmaktadır. Kullandığı bu tabirlere ve yüklediği anlamlara dair bir standart belirlemek zordur. Ancak mezkur kavramlara dair bir tespit çalışması yapabilmek için ilgili terimleri Eş‘arî’nin metinleri etrafında değerlendirmek gerekmektedir. Öncelikle hadis kavramının terkip olarak kullanımını ele alacak olursak yukarıda bahsedildiği gibi “ehlü’s-sünne, ehlü’l-hadîs, ashâbü’l-hadîs” gibi ifadeleri ya Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabın dinin temel konularında takip ettikleri yolu takip edenler^[39] anlamında ya da hadise göre amel etmeye çalışan kimseler hakkında^[40] kullanmaktadır. Onların görüşlerini “Ashabu’l-hadîs şöyle demektedir” ifadeleri ile şu şekilde açıklamıştır: “Allah Teala’dan veya Resûlullah’tan

[38] Eş‘arî, *Makâlât*, 2/352.

[39] Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/525.

[40] Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507.

(s.a.v.) gelen rivayetler ne söylüyorsa biz de onu söyleriz.”^[41] Bir başka yerde “Ehlü’l-hadîs ve’s-sünne’nin görüşlerinin özeti şudur: Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, Allah katından gelenleri ve sika râvilerin Resûlullah’tan (s.a.v.) naklettiği şeyleri ikrar etmek ve bunlardan hiç birini reddetmemek...”^[42] ifadelerini kullanarak görüşlerini dile getirmiştir. Bu görüşleri nakletmesinin bir gereği olarak onların izinden gittiğini de şöyle vurgulamaktadır: “Eğer, ‘Mu‘tezile, Kaderiyye, Cehmiyye, Harûriyye ve Mürchie’nin görüşlerini kabul etmiyorsanız, o zaman kendi görüşlerinizi bize bildirin.’ denirse şöyle cevap veririz: “Bizim dini kurallarımız; Allah’ın kitabına, Resûlünün sünnetine ve onun sünnetini bizlere rivayet eden sahâbe, tabiîn ve hadis imamlarının rivayetlerine sımsıkı yapışmaktır.”^[43]

Eş‘arî, hadis kelimesini nadiren de olsa sözlük manasına uygun olarak kadim (ezeli) ifadesinin zıttı olan, sonradan meydana gelen şey manasında kullanır.^[44] Terim anlamı olarak Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yapılan rivayetler anlamında kullanırken bazen de rivayet ifadesini hadis yerine kullanmaktadır. Bu doğrultuda bazen “Resûlullah’tan (s.a.v.) gelen hadislerde olduğu gibi...” şeklinde genel ifade kullanırken^[45] bazen de “Deccâl’in çıkacağını ikrar ederiz. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivayetler gelmiştir.” cümlesinde olduğu gibi belli bir konudaki hadisi delil olarak kullanır. Yine benzer şekilde birkaç konuyu aynı cümle içinde zikreder: “Kabir azabına, Münker ve Nekîr’e iman eder, Mi‘râc hadisini tasdik ederiz.”^[46] Aynı şekilde “Hz. Peygamber (s.a.v.) *kabzateyn hadisinde* bunu açıklamıştır”.^[47] ifadeleriyle görüşünü açıklarken

[41] Eş‘arî, *Makâlât*, 1/173.

[42] Eş‘arî, *Makâlât*, 1/226.

[43] Eş‘arî, *İbâne*, 20; Benzer ifadeler için bk.: Eş‘arî, *Makâlât*, 1/25, 141, 168, 336, 2/422.

[44] Eş‘arî, *Makâlât*, 2/384, 399.

[45] Eş‘arî, *Makâlât*, 1/228.

[46] Eş‘arî, *İbâne*, 31.

[47] Eş‘arî, *Risâle*, 142.

hadislere de işaret eder.^[48] Hadis uyduran ya da hadisleri kendi görüşüne göre yorumlayan kişiler için hadis hırsızları (من ينتحل الحديث) ifadesini^[49] kullanır. Eş'arî onları; "Arş sadece Allah ile dolmaz, O, Peygamberini kendisiyle beraber arşa oturtturacaktır." dedikleri için eleştirmektedir.^[50]

Sünnet ifadesini ise çoğunlukla hadis manasında kullanır. Ancak bazen, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamaları manasında kullandığı da olur. Örneğin recmi kabul edip rü'yetullah'ı inkâr eden Mu'tezile'yi eleştirerek şöyle demektedir: "Birçok topluluk tarafından farklı şekillerde yapılar rivayetler, müminlerin ahirette Allah'ı gözleriyle görmesinin gerçekleşeceğini ispat eder niteliktedir. Bu mesele hakkındaki rivayetler, recm haberi hakkında gelen rivayetlerden daha fazladır. Dolayısıyla recm ve diğer zikrettiğimiz şeyler Mu'tezile'ye göre sünnet olunca râvilerinin çokluğundan dolayı Allah'ın görülmesi meselesi evleviyetle sünnet olmaktadır."^[51]

Kitap ile Sünneti yer yer birlikte zikreden Eş'arî, her ikisinin de Allah katından geldiğini söyler. Ayrıca bu iki nassı delil olma yönünde eşit sayar. Bu bağlamda mucizelerin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haberlerinin doğruluğuna delalet ettiğini vurgularken, Kitap ve Sünnet'ten getirdiklerinin de Allah katından geldiğine delalet ettiğini söylemektedir.^[52] Daha sonra her ikisine de sımsıkı yapışmanın öneminden bahsetmektedir. Ona göre bidat ehli olan kimseler de sonradan uydurdukları şeyi dine katmış, böylece Kitap ve Sünnet'e muhalefet etmişlerdir.^[53] Eş'arî, bu ifadelerle aynı cümlede hem haberi hem de sünneti, hadis(ler) manasında kullandığını göstermektedir.

[48] Benzer ifadeler için bk.: Eş'arî, *İbâne*, 227; *Makâlât*, 1/67, 76, 112, 227; *Risâle*, 144, 154.

[49] Hadis hırsızları için kullanılan diğer ifadeler için bk.: Ali Kuzudişli, "Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 45.

[50] Eş'arî, *Makâlât*, 1/168.

[51] Eş'arî, *İbâne*, 49.

[52] Eş'arî, *Risâle*, 105. Benzer ifadeler için ayrıca bk.: 80, 94.

[53] Eş'arî, *Risâle*, 76.

Eş'arî, özellikle *el-İbane* adlı eserinde Mu'tezile, Kaderiyye ve Râfızî'ler gibi çeşitli fırkaları eleştirir. Bunu yaparken öncelikle onların görüşlerini zikreder. Daha sonra Ehl-i sünnetin görüşlerine yer verir ve onların görüşlerine karşı sunduğu delilleri dile getirir. Her delili, “Diğer bir delil (ودليل آخر)” başlığıyla açıklamaya çalışır. Başlıkların altındaki deliller, akli ve nakli olabilmektedir. Nakli deliller arasında Kur'an'la^[54] beraber Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini/sünnetlerini^[55] de zikretmektedir. Bu da göstermektedir ki o, itikadi konularda tıkkı Kur'an gibi hadisleri de delil olarak kullanmaktadır.

Eş'arî, *haber* terimini ise sözlük manasına uygun olarak daha geniş çerçevede kullanmaktadır. Hadis manasında kullandığı gibi Kur'an-ı Kerim'i kastetmek için hatta insanların sözleri için de kullanmaktadır. Haber'i Kur'an için kullanmasına örnek verecek olursak o, şöyle demektedir: “Allah Teala şu sözüyle haber verdiği üzere müminler ahirette Allah'ı gözleriyle görecekler.” Eş'arî daha sonra ilgili ayeti zikretmektedir.^[56] Benzer şekilde Allah'ın, dinini tamamladığını bildiren ayeti^[57] zikrettikten sonra, O'nun dini tamamlamadığı halde, tamamladım diye haber vermesi caiz değildir demektedir.^[58] Bununla beraber sık sık “Allah Teala haber verdi ki,^[59] Allah'tan nakledilen haberler,^[60] Allah'ın haberleri^[61]” gibi ifadelerle de yer vermiştir. Ayrıca bazen hem Kur'an hem de hadisler hakkında genel anlamda *nas* manasını karşılayacak şekilde kullanır. “Kafirlerin cezası sadece akılla mı, yoksa akıl ya da haberle mi bilinir? şeklinde soru sorarak bir problematik ortaya koyar ve konuyu bu çerçevede tartışır. Müellifin bu tartışma esnasında “Bir şey hakkında onu helal ya da haram kılan bir haber olması gerekir” şeklinde kullanımına

[54] Eş'arî, *İbane*, 43, 65, 72, 112, 234, vd.

[55] Eş'arî, *İbane*, 43, 54, 110, 255, vd.

[56] Kiyâme, 75/22, 23.

[57] Mâide, 5/3.

[58] Eş'arî, *Risâle*, 113.

[59] Eş'arî, *Risâle*, 141, 150, 153; *İbane*, 16, 37, 53, 78, 92, 210; *Makâlât*, 59, 195.

[60] Eş'arî, *Makâlât*, 1/123.

[61] Eş'arî, *Makâlât*, 1/163.

rastlarız. Bu ifade göstermektedir ki *haber* Kur'an ve hadis manasında kullanılmıştır.^[62] Zira bu iki nistan başka şeriatla kanun koyucu yoktur. Esasında sünnetin bağlayıcılığını da yer yer vurgulamaktadır. Bu bağlamda “Hz. Peygamber (s.a.v.) isra ile ilgili getirdiği haberlere iman etmek vaciptir.” demektedir.^[63] Rivayet edilen haberler ve Kur'an'dakiler de dahil olmak üzere Allah'ın ahirette müminler tarafından gözleriyle görüleceğini ifade etmektedir.” sözüyle de her iki nassı da *haber* diye nitelemektedir.^[64]

Eş'arî, haber terimini hadis manasında daha fazla kullanmaktadır. “Bidat ehli bahsettiğimiz haber-i Resul ile delil getirmeye ihtiyaç duymamaktadır,^[65] Allah Teala, kitabında kendini vasıfladığı ve Resûl'ünün haber verdiği şekilde isimlendirilebilir,^[66] Bunu Resûlullah (s.a.v.) verilen haber açıklamıştır.”^[67] gibi kullanımlarını örnek verebiliriz. Bazen genel hüküm bildiren hadisleri “el-Haberu'l-âmm”; özel hüküm bildiren hadisleri de “el-Haberu'l-hâs” şeklinde ikiye ayırır.^[68]

Onun bazı kullanımları, hadislerin Allah katından geldiğine, yani vahiy kaynaklı olup Hz. Peygamber'in de şârî' olduğuna vurgu yapmaktadır. Eş'arî'ye göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğruluğu mucizelerle sabit olunca Allah katından haber verdiği her şeyin sahih olduğu bilinmiş olmaktadır. Böylece, Allah Teala'nın sıfatları hakkında vermiş olduğu gaibi haberler başta olmak üzere hislerimizle bilemeyeceğimiz haberlerin sahih olduğu anlaşılmış olacaktır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haberleri, bunların idrak edilmesini ve onlar hakkında hakiki bilgiye giden yolu göstermiş olacaktır. Ayrıca Eş'arî'ye göre, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve diğer peygamberlerin haberlerinden delil getirmek, felsefecilerin, Kaderiyye'nin ve

[62] Eş'arî, *Makâlât*, 217, 218.

[63] Eş'arî, *Risâle*, 165.

[64] Eş'arî, *Makâlât*, 1/173.

[65] Eş'arî, *Risâle*, 107.

[66] Eş'arî, *Risâle*, 120.

[67] Eş'arî, *İbâne*, 196.

[68] Eş'arî, *Makâlât*, 2/291.

peygamberlerin yolundan ayrılmış olan bidat ehlinin delil olarak getirdiği arazlardan daha açıktır.^[69]

Görüldüğü gibi Eş'arî, haber ifadelerinin tamamını hadis manasında kullanmıştır. Sadece kullanmakla kalmamış mucizelere inanıp Hz. Peygamber'in hadislerine ya da bir kısmına inanmayanlara ve arazlarla delil getirip de hadislerin huciyetine inanmayan kişilere akli deliller sunmaya ayrıca onların tutarsızlıklarına dikkat çekmeye çalışmaktadır. Eş'arî'ye göre kişinin peygamberlerin Allah tarafından gönderilmiş birer elçi olduklarına inanması, daha sonra Hz. Peygamber'i ve Allah'tan aldığı haberleri mutlak olarak tasdik etmesi gerekmektedir. Bu da zorunlu olarak onun doğruluğunu ispat eden mucizelere inanmayı da beraberinde getirecektir. Nitekim mucizeler de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinin doğruluğunu ve onların Allah'tan geldiğini ispat etmektedir. Ayrıca bu açıklamalardan anlaşıldığına göre o, diğer peygamberlerin sözlerinden de “haber” diye bahsetmektedir.

Eş'arî, “Kelamcılar haberin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir” başlığı altında haberi epistemik anlamda değerlendirmektedir. Buradaki “haber” ifadesinin yukarıda bahsedilen kullanımlarla bir alakası yoktur. O, meânî ilminde; doğru ya da yalan olma ihtimali olan ihbârî sözü haber, doğru ya da yalan olma ihtimali olmayan inşâî sözü^[70] de “haber olmayan” diye tanımlamıştır.^[71]

Eş'arî'nin vahiy (Kur'an ve sünnet) manasında kullandığı haberin şüphesiz meânî ilminde bahsedilen haber (ihbâr) ile bir alakası yoktur. Zira vahiy, yalana ya da doğruya ihtimal olmaya mahal değildir. Nitekim Eş'arî buna da değinmiştir. Konu hakkındaki ihtilafa girmeden ifade edecek olursak bahsettiği görüşe göre Allah, devamlı mütekellimdir. O'nun

[69] Eş'arî, *Risâle*, 105, 108.

[70] İsmail Durmuş, “İhbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/527.

[71] Eş'arî, *Makâlât*, 2/330.

kelamına ancak bir illete dayanarak haber denilebilir.^[72] Muh-temelen buradaki illet de haber kelimesinin yalana ve doğruya ihtimali olan manasında değil, Allah Teala’dan nakledilen vahiy manasında kullanımudur.

Eş’arî bazen, incelediğimiz kavramları aynı anda kullanmaktadır. Örneğin nassın delaletinin umum-husus ilişkisini incelerken “Kur’an, icma, ahhbâr ve sünnetlerde haberi tahsis eden bir karine bulunmazsa bu durumda nassın umum ifade ettiğine hükmedilir.” demektedir.^[73] Bu ifadelerden anlaşılıyor ki “haber” ifadesiyle hadisi, çoğul kipi “ahhbâr” ile hadisleri, sünnet ile de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) uygulamalarını kastetmektedir.

O, haber ifadesini insanlar için de kullanır. “Senin komşun bana haber verdi ki...^[74] bize haber verin,^[75] bize Rafi-za’nın haber verdiği gibi”^[76] kullanımlar bu duruma örnek olarak verilebilir.^[77]

İmam Eş’arî, vahiy hakkında da herhangi bir tanım ya da ayırım yapmaz, detaya da girmez. Ancak anlatılarında sünnetin bir vahiy ürünü olduğunu ispatlama gayreti vardır. Örneğin *el-İbâne*’nin girişinde Allah Teala’ya uzunca hamdü senadan ve Resûlüne salavattan sonra olan Hz. Peygamber’e (s.a.v.) tabi olma ve sünnetin vahiy olduğunu ispat için kullanılan ayetleri nakletmektedir.^[78] Selef ulemanın üzerinde icmâ ettiği itikadî ilkeleri ihtiva eden *Risâle ilâ ehli’s-Seğr* isimli kitabına ise şöyle başlamaktadır: “Bize doğru yolu gösteren, sünnetlere yapışmayı, bidatlara giden yollardan da kaçınmayı sevdiren Allah’a hamdolsun.” Eş’arî, kitabın telif sebebini de Kur’an ve sünnete muvafık olarak selefin ittifak ettiği

[72] Eş’arî, *Makâlât*, 2/419.

[73] Eş’arî, *Makâlât*, 1/218.

[74] Eş’arî, *İbâne*, 91.

[75] Eş’arî, *İbâne*, 144, 203.

[76] Eş’arî, *Makâlât*, 1/49. Ayrıca bk.: *Makâlât*, 1/74, 163; 212, 2/48.

[77] Hz. Peygamber (s.a.v.) hadisleri manasında diğer haber kullanımları için bk.: *Risâle*, 11; *İbâne*, 96, 246.

[78] Eş’arî, *İbâne*, 11.

görüşleri toplama olarak açıklamıştır.^[79] Esasında vahyi, uygulamaya konu olmuş örnekler üzerinde değerlendiren müellif, vahyin geliş şekillerinin bahsedildiği ayeti Kur'an'ın mahluk olmadığına ve sadece insan cinsine vahyedilmesine atıf yaparak şöyle demektedir: **“Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”**^[80] ayeti Cehmiyye'nin 'Kur'an yaratılmıştır, Allah'ın kelamı değildir' görüşünün batıl olduğuna delalet eder. Çünkü eğer Allah'ın kelamı yaratılmış olsaydı vahyin sadece bu şekillerde olması şart koşulmazdı.^[81] Ayrıca bu ayet, vahyin sadece insanoğluna mahsus olduğunu ifade eder. Çünkü vahiy, bu ayette insan (beşer) dışında başka bir cinse değil, insana has kılınmıştır.^[82] Ayrıca Kur'an, O'nun kelamı olduğu için Allah, mütekellim sıfatına sahiptir. Kur'an, vahiy değil de yaratılmış olsaydı, o zaman Allah'ın konuşmaması gerekirdi.^[83] Ayrıca Kur'an bizzat Allah'ın *“Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir.”*^[84] emriyle Kur'an yaratılmış olurdu. Çünkü bu durumda Kur'an da “ol” emrine muhatap olmuş olacaktır ki bu da Allah'ın kelâmı hakkında caiz değildir.^[85]

Eş'arî'nin hadisleri vahiy kaynaklı kabul ettiğinin belki de en büyük göstergesi nesh konusuna yaklaşımıdır. Esasında tarihte Kur'an'ın sünneti veya sünnetin Kur'an'ı neshetmesinde görüş ayrılığı bulunmaktadır.^[86] Eş'arî de bu konuda müstakil başlık açarak mezkur ihtilafı dile getirmektedir. Ona göre nesh konusunda üç görüş vardır. Birincisi Kur'an ancak Kur'an ile nesh edilir, sünnet, Kur'an'ı nesh edemez. İkinci görüş

[79] Eş'arî, *Risâle*, 73.

[80] Şûrâ, 42/51.

[81] Eş'arî, *İbâne*, 75.

[82] Eş'arî, *İbâne*, 116.

[83] Eş'arî, *İbâne*, 66.

[84] Yasin, 36/82.

[85] Eş'arî, *Risâle*, 126; Eş'arî, *İbâne*, 65. Ayrıca bk.: 23, 66, 81, 82, 99.

[86] Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

sünnet, Kur'an'ı nesh edebilir, Kur'an, sünneti nesh edemez. Üçüncü görüş ise Kur'an, sünneti, sünnet de Kur'an'ı nesh edebilir. Eş'arî saymış olduğu bu görüşlerden hangisini tercih ettiği ile alakalı herhangi bir b söylemez^[87] ancak başka bir yerde bu konuya tekrar temas eder ve "Kur'an, Kur'an ile nesh edilir mi? Kur'an, sünneti nesh eder mi? bu konuda ihtilaf vardır." diyerek şu görüşleri zikreder:

1. Bazılarına göre; Kur'an'daki bir hükmü ancak yine kendisi nesh eder. Kur'an'dan bir şeyin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti ile nesh olunması caiz değildir.
2. Başka görüş sahipleri; sünnet, Kur'an'ı nesh eder ve onun üzerine hüküm koyucudur demişlerdir. Buna göre Kur'an, sünneti nesh etmez ve onun üzerine hüküm koyucu değildir.
3. Bir başka görüşü savunanlar Kur'an, sünneti nesh eder ancak sünnet, Kur'an'ı nesh edemez demişlerdir.
4. Kur'an ve sünnet her ikisi de Allah Teala'nın hükümleridir. Onları bilmek ve onlarla amel etmek herkese vaciptir. Dolayısıyla Allah'ın, Kur'an'ı, sünnetle, sünneti de Kur'an'la nesh etmesi caizdir. Çünkü ikisi de Allah'ın hükmüdür. İki hükmünden birini dilediği diğer bir hüküm ile nesh edebilir.^[88]

Eş'arî bu konuda da kesin olarak bir tercih ortaya koymamıştır. Ancak kitabın başka bir bölümünde Ehl-i sünnetin tercih ettiği görüşleri sayarken sünnetin, Kur'an ile nesh edilemeyeceğini söylemektedir. Onun, Ehl-i sünnetin görüşlerini kabul ettiğini göz önünde bulundurursak bu görüşte olduğunu söyleyebiliriz.^[89] Eş'arî bu görüşünün pratikte nasıl karşılık bulduğunu "İki Nassın Taaruzu" başlığı altında, bahsi geçen maddelerin örneklerini vererek aktarmaktadır. Buna göre Kur'an'ın, sünnet ile nesh edilmesini caiz görenlerin görüşlerini delillendirirken Kur'an'da anne ve babaya

[87] Eş'arî, *Makâlât*, 2/359.

[88] Eş'arî, *Makâlât*, 2/435.

[89] Eş'arî, *Makâlât*, 1/229.

vasiyette bulunma ile alakalı “Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.”^[90] ayeti ile “Vasiyetten ve borçtan sonra...”^[91] ayetlerinin “Varis için vasiyet yoktur”^[92] sünneti ile nesh edildiğini söylemiştir.^[93] Yine nesh konusunda “Haberlerde nesh caiz midir?” sorusunu sorduktan sonra, Kur’an ayetlerinin neshi ile ilgili ifadeleri yorumlayarak “Allah’ın haberleri” tabirini kullanılır. Burada haber, âyet manasındadır.^[94] Yine başka bir yerde hadislerin neshi konusunda burada kullandığı sünnet ifadesinin yerine haber ifadesini kullanır.^[95] Burada da haber sünnet manasında olmuş olur.

Son olarak Eş’arî, bahsi geçen ifadeler kadar olmasa da farklı olarak “eser” ifadesini de hadis manasında kullanmaktadır.

Rü’yetullâh meselesinde şöyle demektedir: “Allah’ın görülmesi hakkında sahâbenin Hz. Peygamber’den (s.a.v.) naklettikleri rivayetleri inkâr ettiler. Halbuki bu konuda farklı tariklerle gelmiş eserler tevâtür derecesine ulaşmış ayrıca haberler nakledilmiştir.”^[96] derken hadis râvileri ve alimleri hakkında “eserleri taşıyan (hameletü’l-âsâr) ve haberleri nakleden (nakeletü’l-ahbâr)” ifadelerini kullanmaktadır.^[97] Bunlardan ilki ile muhtemelen hadis hafızlarını kastetmektedir. Çünkü hadislerde geçtiği üzere^[98] “hamele-i Kur’an” ifadesi “Kur’an hafızı”

[90] Bakara, 2/180

[91] Nisâ, 4/11.

[92] Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Riyad: Dâru’s-Selâm, 1419), “Vasâyâ”, 6; Ebû Abdurrahman Nesâî, *Sünen* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), “Vasâyâ”, 5; Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce, *Sünen* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), “Vasâyâ” 6; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 29/215.

[93] Eş’arî, *Makâlât*, 2/436.

[94] Eş’arî, *Makâlât*, 2/437.

[95] Eş’arî, *Makâlât*, 2/359.

[96] Eş’arî, *İbâne*, 14.

[97] Eş’arî, *İbâne*, 95, 110.

[98] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 2/85; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983), 3/123; Muhammed b. Abdillâh Hâkim,

manasına gelmektedir. İkincisi ile de hadis râvileri kastedilmiştir.

Örnekler etrafında Eş'arî'nin kullanımlarından anlaşıl-maktadır ki o; hadis, sünnet, haber ve eser hakkında belirli bir ifadeyi, terkibi tercih etmemiştir. Ancak hadisleri, vahiy kaynaklı kabul ederek itikâdî konularda kullanılan hadis ve ayetlerde herhangi bir tevil yapmadan olduğu gibi kabul etmiş ve haber tabirini müşterek olarak kullanmıştır. Bu doğrultuda Eş'arî'den önceki dönemde sünnet başta olmak üzere hadisle-rin, vahiy olup olmadığına dair tartışmaların etkisini hatırlat-mak faydalı olacaktır.

Eş'arî Öncesi ve Sonrası Vahiy-Sünnet Algısı

Vahiy-sünnet ilişkisi ya da sünnetin kaynaklık değerinin ilk dönemlerden itibaren tartışıldığı tarihi bir realitedir. Hatta bu konuyla alakalı yapılan çalışmaların neredeyse tamamın-da, sünnetin kaynağına yönelik farklı görüşlerin Hz. Peygam-ber döneminde başladığı kabul edilmektedir.^[99] Çalışmanın sınırlarını aşmamak adına bu tartışmaya detaylı olarak yer verilmeyecektir. Kısaca belirtmek gerekirse Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kararlarının daha o hayattayken sahâbe tarafından "Ya Resûlullah (s.a.v.), bu senin kararın mı, yoksa Allah tarafından gelen bir vahiy mi?" şeklinde sorgulandığı dile getirilmekte-dir. Ancak bu rivayetlerin bir kısmı, hadis tekniği açısından ya senetsiz olarak muteber olmayan kaynaklarda ya da se-nedi bulunsa bile kaynaklarda zayıf olarak yer almaktadır. Dolayısıyla bu özellikteki birkaç rivayetten yola çıkarak tüm sahâbeyi kapsayan "Hz. Peygamber zamanında sahâbe, sün-netin kaynağını araştırmıştır" şeklinde bir genelleme yap-mak uygun gözükmemektedir. Zira bu görüşün dayanakları kuvvetli değildir ve bu görüş, zayıf rivayetlerden yola çıkarak

el- Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhîs li'i-Hâfız ez-Zehebî (Lübnan: Dâ-ru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2/165.

[99] Konu hakkındaki tartışmalar için bk.: Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerin-de Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 39; Kâmil Çakın, *Hadis İnkârcıları* (Ankara: Seba Yayınları, 1998), 16.

yapılmış genellemelere dayanmaktadır. Meselenin ilmi olarak tartışılması bir yana bu rivayetler, senet ve metin yönünden bir tenkide tabi tutulmaksızın mutlak doğruymuş gibi kabul edilmiştir.^[100] Tarihi süreç incelendiğinde Hz. Peygamber sonrası dönemde sahâbenin sünnetin kaynağını araştırdıklarına veya bu konuda görüşler ileri sürdüklerine dair rivayetlerde fazla malumat bulmak mümkün olmamıştır.^[101] Esasında tabiîn döneminden itibaren sünnetin vahiy kaynaklı olduğu dile getirilmeye başlanmıştır. Bunların en meşhuru Hassân b. Atiyye'nin (ö. 130/748) "Cebrâîl, Peygamber'e (s.a.v.) Kur'ân'ı indirdiği gibi sünneti de indiriyordu."^[102] sözüdür. Bunun dışında sünnetin vahiy olduğunu söyleyenler arasında Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 102/712), Tâvus b. Keysân (ö. 106/724) ve Zührî (ö. 124/742) gibi alimleri sayabiliriz.^[103]

Ayrıca o dönemde tefsir, hadis ile birlikte mütalaa edilmiştir. Nitekim ilk dönem eserlerinde tefsir, müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirilmeyip hadis bablarından bir bab olarak görülmüştür. Bu sebeple; Yezid b. Harun es-Sülemî (ö. 117/735), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi dönemin meşhur müfessirleri aslen birer hadis imamıdır.^[104]

Sünnetin, Kur'an gibi vahiy olduğu düşüncesinin kabul görmesi üzerine iki nassın arasındaki farka dair sorular gündeme gelmiştir. Çünkü sünnet, her na kadar vahiy olsa da Kur'an gibi mûciz olmadığı gibi, namazda ya da namaz dışında okunmasıyla ibadet edilmiş olmamaktadır. Ayrıca hadislerin tamamı Kur'an gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emriyle yazıya

[100] Bu rivayetlerle ilgili tahrir ve değerlendirmeler için bk.: Fatih Akcaoğlu, *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 87-91.

[101] Fatih Akcaoğlu, *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 92.

[102] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fadl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Suudi Arabistan: Dârü'l-Muğnî, 2000), 1/474.

[103] Fatih Akcaoğlu, *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 95.

[104] Ali Cüneyt Eren, "Başlangıcından Günümüze Kur'an Tefsirinde Sünneti Devre Dışı Bırakan Hareketler", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 1/37.

geçirilmemiştir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre hadislerin lafızları Hz. Peygamber'e, mana ve mefhumu Allah'a aittir.

Kur'an ile vahiy kabul edilen sünnet arasındaki bu ayrımı ifade etmek için birtakım ifadeler ortaya konulmuştur. En yaygın olanı "vahy-i metlûv" ve "vahy-i gayr-i metlûv" lafızları ile yapılan ayırmadır. Bu kullanım kısmen de olsa ilk olarak İmam Şafiî (204/819) tarafından gündeme getirilmiştir. O, ayetlerde geçen "hikmet" kavramının^[105] sünnet olduğunu uzun uzun izah ettikten sonra^[106] vahyi ikiye ayırmış ve ilkini "vahy-i metlûv" (وحي ينزله فيتلى) diye nitelemiştir. İkinci tür vahyi ise "risalet" veya "hikmet" diye isimlendirmiştir.^[107] Bilinenin ve yaygın olarak kullanılan durumun aksine İmam Şafiî, bu ikinci tür vahiy, yani sünnet için "vahy-i gayr-i metlûv" ifadesini kullanmamıştır. Ancak tabir olarak değilse bile anlam olarak İmam Şafiî'nin bunu kastettiğini kabul etmek gerekir.^[108]

Daha sonraları İbn Hazm (ö. 456/1064), vahyin türleri hakkında yaptığı bir taksimde her iki kavramı açıkça zikretmektedir. Buna göre İbn Hazm, *O, kişisel arzusundan konuşmaz. Onun konuşması ancak kendisine bildirilen bir vahiy ile dir.*^[109] ayetlerini zikrettikten sonra şöyle demektedir: "Bu ayetin delaletiyle bizim için doğru olan şey, Allah'ın, Resûlüne göndermiş olduğu vahyin iki kısma ayrıldığını kabul etmektir. Bunlardan ilki "metlûv (okunan)", yani okunmasıyla ibadet olunan ve tertip bakımından mûciz olarak telif edilen Kur'ân'dır. İkincisi ise bize nakledilen ve tertip bakımında mûciz olarak telif edilmeyen ve metlûv olmayan (ولا متلو) ancak başka zamanlarda

[105] Bakara, 2/129; Âl-i İmrân, 3/81, Nisâ, 4/113, vd.

[106] İmam Şafiî'nin hikmeti, sünnet olarak yorumlaması hakkında ayrıca bk.: Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 32-73.

[107] Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1973), 5/127.

[108] Ahmet Önkal, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", *Kur'an ve Sünnet Sempozyumu*, (1997), 4.

[109] Necm, 53/3-4.

okunan vahiydir ki bu da Resûlullah'tan (s.a.v.) gelen haberdur.”^[110]

Muhteva olarak Hz. Peygamber'e gelen vahiy daha sonra İslâm âlimleri tarafından bu şekilde tasnif edilmiştir. Vahy-i metlûv ifadesi, Kur'an vahyini, vahy-i ğayr-i metlûv ifadesi ise Kur'an dışı vahye karşılık gelmektedir. Vahy-i metlûv ifadesine hadis metinlerinde geçen “vahyen yutlâ”^[111] lafzının kaynaklık ettiği söylenebilir.^[112]

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ışığında diyebiliriz ki sünnetin hücciyeti ya da vahiy olup olmadığı meselesi önceki dönemlerde, günümüzde olduğu şekliyle tartışılmamıştır. Bu tartışmalar, ihtiva ettiği mana bakımından birçok şekilde değerlendirilebilir. Meseleyi hem kronolojik olarak hem de kısaca ifade etmek gerekirse “Sünnet'in tamamı vahiydir”, “Sünnetin bir kısmı vahiydir” ve “Sünnetin vahiyle hiçbir ilişkisi yoktur”^[113] şeklinde üç ana başlık etrafında dillendirmek yanlış olmayacak ayrıca tarihi süreci bu çerçevede değerlendirmek isabetli olacaktır.

Sünnetin Tamamı Vahiydir

Sünnetin tamamının vahiy olarak kabul edilmesi gerçekten tarihî bir vâkıa olup olmadığı, kimler tarafından ve hangi gerekçelerle savunulduğu meselesi tetkike muhtaçtır.^[114] İmam Eş'arî'de dahil olmak üzere sünnete vahiy diyen bazı klasik dönem alimleri, herhangi bir istisnadan ya da ayırmadan bahsetmedikleri gibi pratikte bu kaideyi bozabilecek bazı örnekler zikretmektedirler. Çünkü sünnetin tamamının vahiy

[110] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dârü'l-âfâk, ts.), 96.

[111] Buhârî, *Sahîh*, “Tefsîr” 24, 6; Müslim, *Sahîh*, “Tevbe”, 56.

[112] Fahri Hoşab, “Nebevî Beyân ve Kur'an Dışı Vahiy”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Hadis Özel Sayısı*/4 (2017), 81.

[113] Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 99; Fatih Akçoğlu, Hz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi, 86.

[114] Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 106.

olması başlı başına farklı problemleri beraberinde getirecektir. Sünnetin vahiy olduğu genel olarak ifade edilmiştir. Biraz daha açacak olursak; sünnet vahiyse ne kadarı vahiydir? Şayet sünnetin hepsi vahiy ise bu durumda Hz. Peygamber'in (s.a.v.), bizzat Allah tarafından Kur'an'da uyarılmasını^[115] ya da kişisel içtihatlarını nasıl anlamak gerekir? Bu soruya iki şekilde cevap verilebilir: Birincisi; "Evet, bu yanılmaları da vahiy ile yapmıştır. Sonuçta bir beşer olduğu için yanılması gayet doğaldır." Bu durumda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) iradesi ve bu iradenin sınırları problemi ortaya çıkacaktır. İkincisi; "Sünnetin tamamı vahiydir ancak bazı istisnaların olması bu kaidenin doğruluğuna herhangi bir halel getirmemektedir. Bütün bu soruların cevaplarını ve ilgili meseleleri başka bir çalışmaya havale ederek bu görüşü savunan alimlerden kısaca bahsedelim.

Hassân b. Atiyye, Evzâî (ö. 157/774), Şafiî (ö. 204/819), Buhârî (ö. 256/870), İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn Hazm (ö. 456/1063) Gazzâlî (ö. 505/1111), İbnu'l-Vezîr (ö. 840/1436) gibi klasik ve orta dönem alimlerin büyük çoğunluğunun da mensup olduğu bu grup, açıkça veya zımnen sünneti, vahyi gayr-i metlûv olarak tanımlarlar. Bu grub, Kur'an ın hüküm koymadığı veya açıklamadığı hususlarda. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklamalarını ona gelen bir tür vahiy olarak kabul ederler.^[116] Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) içtihatla mükellef olduğunu kabul etmeyen Mutezile ekolünden Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/915) ile oğlu Ebû Hâşim (ö. 321/933) ve İmamiyye Şîâsından Ebû Ca'fer Tûsî de (ö. 460/1068) bu listeye eklenebilir.^[117]

Sünnet'in Bir Kısmı Vahiydir

Bu grubun genel görüşü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinde vahye dayanan esaslar olmakla birlikte hakkında

[115] Tevbe, 9/43, Abese, 80/1-4, vd.

[116] Nihat Hatipoğlu, "‘Hz. Peygamber (s.a.v.)’ Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik bir Alan Taraması' -Tahlil ve Eleştiri-", *İslamî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 295.

[117] Bu gruptaki alimlerin görüşlerine muhalif bazı açıklamaları ve konu hakkında detaylı incelemeler için bk.: Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 106-140.

hüküm bulunmayan konularda yapmış olduğu kişisel içtihat ve aldığı kararlara dayanmaktadır. Esasında daha önce değindiğimiz gibi sünnetin tamamının vahiy olduğunu söyleyenler de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) içtihatlarının olduğunu reddetme eğiliminde değildir. Onlara göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) içtihatları da heva ve hevesten olmayıp sonucu itibariyle vahiydir.^[118] Bundan dolayı sünnetin kaynağının içtihad olup olmadığı meselesi, bu konunun temelini teşkil etmektedir.^[119]

Bu grubun temel dayanağı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi döneminde söylediği veya yaptığı bir hususun, dinî bir hükmün yanlış anlaşılması için bazen kendisinin re'sen, bazen de bazı sahâbîlerin sorması sebebiyle yaptığı açıklamalardır.^[120] Bundan dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı söylemlerini vahiy yoluyla değil de kendi içtihadıyla belirttiği izlenimi akla gelmektedir.

İçtihat meselesi daha çok fıkıh ilmini ilgilendirdiği için çoğunlukla bu meseleye fakihler ve usulcüler ilgi göstermiştir. Aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte Ebû Yusuf, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Gazâlî, Âmidî, Fahreddîn er-Râzî ve Beyzâvî bu görüştedir.^[121]

Bu grubun dayanakları arasında bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri bulunmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: *"Siz bana anlaşılmadığınız bir dava getiriyorsunuz. Ancak ben bir beşerim. Belki de biriniz argümanını diğerinden daha zekice sunabilir. Ben de duyduğuma göre aranızda hüküm verebilirim. Kardeşinin hakkını yiyerek sizden birinizin lehine bir*

[118] Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî Şîrâzî, *et-Tabsıra fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimaşk: Dâru'l-fıkr, 1980), 409.

[119] Fatih Akcaoğlu, *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 69.

[120] Murat Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hiz. Peygamber'in Tasarrufları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 40.

[121] Konu hakkında mezheplerin görüşlerinin detayı ve detaylı açıklamalar için bk.: Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 142-185; Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hiz. Peygamber'in Tasarrufları*, 48-59.

hüküm veririm onu kabul etmesin. Çünkü bu onun için cehennem ateşinden koparıp ona verdiğim bir parçadır.”^[122]

Diğer rivayet ise şöyledir: Resûlullâh (s.a.v.) Medine’ye geldiği zaman Medinelilerin hurma ağaçlarını aşıladığını gördü ve onlara: “Ne yapıyorsunuz?” diye sordu. Onlar da: “Biz hurmaları hep aşılarız” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): “*Bunu yapmazsanız belki daha iyi olur.*” buyurdu, onlar da aşı yapmayı bıraktılar. Aşı yapılmayınca verim de düştü. Medineli sahâbe Resûlullah’a (s.a.v.) gelerek bu durumu haber verdiler. O zaman Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Size dininizle ilgili bir şey emredersem onu hemen yapın, kendiliğimden bir şey söylersem, ben sadece bir beşerim.*”^[123]

Bunun yanında Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bazı uygulamaları, onun içtihat ettiğini de göstermektedir. Mesela keler veya sarımsak yememesinin, dini bir hüküm (yasak) olarak algılanmaması için kendisinin hoşlanmamasını gerekçe olarak göstermesi,^[124] azat olduktan sonra kocası Muğîs’e dönmeyi istemeyen Berîre’nin, bu konuda aracı olan Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bunun ilâhî bir emir olup olmadığını sorduktan sonra, “On-
dan ayrılmaya hakkım yok mu?” deyince, Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “*Tabii ki hakkın var, ben yalnızca aracılık yapıyorum*” cevabı,^[125] Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Mu‘âz b. Cebel’in alacaklılarından, onun borçlarını düşmelerini talep etmesine rağmen, onların bunu kabul etmemesi^[126] Hz. Peygamber’in (s.a.v.) içtihatlarına örnek olarak gösterilebilir.^[127]

[122] Buhârî, *Sahîh*, “Şehâdât”, 27; Müslim, *Sahîh*, “Akdiye”, 4; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Akdiye”, 7; Ebû İsa Tirmizî, *el-Camiu’s-Sahîh* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), “Ahkâm”, 11; Nesâî, *Sünen*, “Âdâbü’l-kudât”, 13; İbn Mâce, *Sünen*, “Ahkâm”, 5.

[123] Müslim, *Sahîh*, “Fezâil”, 140; Ebû Abdullâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1995), 3/152.

[124] Buhârî, *Sahîh*, “Et’ime”, 10, “Zebâih”, 33; Müslim, *Sahîh*, “Eşribe”, 170; “Sayd”, 42; Tirmizî, *el-Camiu’s-Sahîh*, “Et’ime”, 13.

[125] Buhârî, *Sahîh*, “Talâk”, 16; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Talâk”, 19; Dârimî, *Sünen*, “Talâk”, 15.

[126] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyerî Abdürrezzâk, *el-Musannef fi’l-hadîs*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403), 8/268.

[127] Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber’in Tasarrufları*, 41.

Sünnetin Vahiyle Hiçbir İlişkisi Yoktur

Sünnetin vahiyle doğrudan veya dolaylı bir ilişkisinin olmadığını savunan bu görüşün ana unsurunu, sadece Kur'an'la yetinme söylemi oluşturmaktadır. Bu düşüncüyü savunanlar hadisleri dar manada da olsa vahiy eseri olarak kabul etmek şöyle dursun hadislerin var olmalarına dair ontolojik bir kaygı güderek sıhhatleri ekseninde rivayetlerin delil olmayacağını iddia etmektedir.^[128] Tamamen sünneti inkâr etme olmasa da Hâriciler'in "*Hüküm ancak Allah'ındır*"^[129] söylemleri gibi küçük ölçekteki çıkışları istisna edersek gerek ilk dönemlerde gerek tedvin sonrası dönemlerde sistemli bir Kurancılık söyleminin söz edilmemiştir. Şâtıbî (ö. 790/1388) gibi klasik dönem alimlerinin "*Kur'an'la yetinilerek onun tefsiri ve açıklaması olan sünnet göz ardı edilip hüküm çıkarılamaz*"^[130] gibi söylemleri ya da "*Bize Kur'an'dan başka bir şeyden konuşmayınız*"^[131] diyenlere verdiği cevaplar olsa da bu dönemlerde Kur'ancılık söyleminin sesinin gür çıkmadığı kesindir.^[132]

Ancak modern döneme gelindiğinde durum değişmiştir. 1857 yılında İngilizlerin Hindistan'da mutlak olarak hâkim olması bu ekolün kurulmasının başlangıcı olmuştur. Esasen bundan çok önceleri gerek halk gerekse âlimler, ülkede yayılmakta olan İngiliz varlığından ve Hristiyan misyoner faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir.^[133]

Farklı görüşler olsa da Hint alt kıtasında modernizmin ilk ve en önemli temsilcisi Seyyid Ahmed Han (ö. 1315/1898) kabul edilmektedir. Öncelikle sünnî akideye bağlı eğitim alan

[128] Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, 41.

[129] Yusuf, 12/40.

[130] İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. Hasan Âl Süleyman (Dâru İbn Afvân, 1997), 4/183.

[131] Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/344.

[132] Mustafa Öztürk, "Modern Döneme Özgü Bir Kur'an Tasavvuru -Kur'ancılık ve Kur'an İslamı Söyleminin Tahlil ve Tenkidi-", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 18.

[133] Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı", *Dîvân İlmî Araştırmalar* 9/17 (Şubat 2004), 103.

ve yaklaşık on yıl (1840-1857) bu akideye uygun hareket eden Ahmed Han,^[134] daha sonra modernleşme çerçevesinde hadislerin kaynaklık değerini sorgulamaya başlamış ve hadislerin bir konu hakkında söylenecek en son söz olduğunu dile getirerek Kur'an derecesinde güvenilir olmadığını ifade etmiştir. Esasında Seyyid Ahmed Han ve ondan sonra bu görüşleri savunan Çerağ Ali (ö. 1312/1895), teoride hadisleri tamamıyla reddetmiyordu. Fakat pratikte takındıkları tavrın yanı sıra yazdıkları yazı ve yaptıkları eleştiriler ile inkâr etmişlerdir.^[135] Seyyid Ahmed Han'ın Kur'an merkezli İslâm tasavvuru, kendisinden sonra Hint alt kıtasında Abdullah Çakrâlevî (ö. 1332/1914), Ahmedüddîn Amritseri (ö. 1355/1936), Hafız Muhammed Eslem Cerâcpûrî (ö. 1375/1955) ve Gulâm Ahmed Pervîz (ö. 1405/1985) gibi şahıslar eliyle "Ehl-i Kur'an/Kur'âniyyûn" ekolüne dönüşmüştür. Bunlar sünnet inkarcılığı zemininde sünnetin vahiyle ilişkisini reddetmiş,^[136] böylece Kur'an'ın tek kaynak olduğu iddiasını savunmaya başlamışlar ve hadislerin vahiy kaynaklı olmadığını iddia etmişlerdir.^[137] Şayet bazı hadislerin kesin bir şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispeti tespit edilse bile vahiy olmadığı için buna uymakla mükellef olmadıklarını iddia etmişlerdir.^[138]

Türkiye'de Kur'ancılık/Mealcilik ile alakalı akımları ya da bireysel olarak bu görüşleri savunanları görmek mümkündür. "Uydurulan Din" ve "Kuran'daki Din" söylemi ile dışlayıcı bir sloganla hareket ederken hadisleri/sünneti tümüyle reddetmektedirler. Bu bakımdan -kendileri öyle isimlendirmeseler de- Kur'âniyyûn hareketi ile en çok örtüşen grup veya akım olduğu rahatlıkla söylenebilir.^[139] Her ne kadar rivayetlere

[134] Özgür Kavak, "Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi", *Divân İlmi Araştırmalar* 8/14 (Ocak 2003), 140.

[135] Ahmet Doyduk, *Kur'âniyyûn Ekolünün Hadise Bakışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 83.

[136] Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 74.

[137] Mustafa Öztürk, "Modern Döneme Özgü Bir Kur'an Tasavvuru -Kur'ancılık ve Kur'an İslamı Söyleminin Tahlil ve Tenkidi-", 20.

[138] Ahmet Doyduk, *Kur'âniyyûn Ekolünün Hadise Bakışı*, 49.

[139] Ahmet Doyduk, *Kur'âniyyûn Ekolünün Hadise Bakışı*, 83.

inanmasalar da Kur'an'dan getirdikleri örneklerin yanı sıra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "*Benden Kur'an dışında başka bir şey yazmayın*"^[140], Hz. Ömer'in "*Kur'an bize yeter*"^[141] ve Hz. Aişe'nin "*Kur'an size yeter*"^[142] gibi rivayetleri düşüncelerinin temel dayanaklarından bazılarıdır. Gerekçeleri ise; "*Kur'an anlaşılır bir kitaptır, Kur'an her bakımdan yeterlidir, Kur'an muhkem ve evrensel bir kitaptır, herkesin Kur'an'ı anlama hakkı vardır*" şeklinde özetlenebilir.^[143] Ülkemizde bu akım, doğrudan sünnet-vahiy ilişkisini, dolaylı olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dindeki konumunu halk nazarında olumsuz yönde etkilemektedir.^[144]

Eş'arî öncesi ve sonrasında İslâm toplumunda sünnet-hadis ve vahiy konusunun kronolojik seyri, zihinsel takip açısından Eş'arî'nin meseleye bakışını anlamaya katkı sunacaktır.

Eş'arî'de Vahiy ve Sünnet

Eş'arî, klasik ulemanın adeti olduğu üzere sünnet-vahiy ilişkisi bağlamında herhangi bir ayrıma gitmemektedir. Onun, konu hakkındaki görüşünü öğrenmek ve önceki başlıkta bahsedilen gruplardan hangisine dahil olabileceğini tahmin etmek ancak eserleri üzerinde yapılacak incelemelerle mümkün olacaktır. Bu açıdan eserlerinde sürekli olarak sünnetin bir vahiy ürünü olduğunu anlatma çabası göze çarpmaktadır. Nitekim sünnetin vahiy olduğuna dair âyet ve hadislerden örnekler sunmaktadır. Zikrettiği örneklerden bir kısmını Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun sünnetine tâbi olma, gibi hususları açıklarken zikretmektedir. Bir kısmını ise doğrudan

[140] Müslim, *Sahîh*, "Zühd", 72.

[141] Buhârî, *Sahîh*, "Cenâiz", 33.

[142] Müslim, *Sahîh*, "Cenâiz", 25.

[143] Detaylı bilgi için bk.: Suat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı: Kur'an'a Dönüşten Kur'an İslam'ına", *Divân Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi* 15/28 (Ocak 2010), 69-113.

[144] Kur'ancı-Mealci düşüncenin hadislerin Kur'an'a arz edilmesiyle ilgili düşünceleri için bk. Furkan Çakır, Kur'an'a Aykırılık Bağlamında Hadis Eleştirilerinin Değerlendirmesi (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Furkan Çakır, "Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali", *Tasavvur* 7/1 (2021), 145-175.

zikretmemekle beraber ancak vahiyle bilinmesi mümkün olan konuların izahında delil olarak belirtmiştir. Onun bu delilleri vahiy olarak kabul etmesini ise yazmış olduğu satırların aralarından çıkarılabilen manalarla anlayabilmekteyiz. Bundan dolayı bu başlık altında onun vahiy-sünnet ilişkisi bağlamında kullandığı ayetler ve itikadi ya da gaybî konular hakkında zikretmiş olduğu ayetleri yorumlama metodu incelenip konu hakkındaki düşüncesi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Sünnet'in Vahiy Temelli Olduğuna Ayetlerden Delil Getirmesi

Sünnetin vahiy olduğunu ispatlama sadedinde Eş'arî, eserlerinin muhtelif yerlerinde Allah'ın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine sarılmayı emrettiği ayetlere yer vermiştir. Son dönemde yapılan bazı akademik çalışmalarda bu durum eleştirilse de^[145] Eş'arî'nin bu ayetleri bilinçli olarak zikrettiği kanaatindeyiz. Zira bu eserlerini sünnetin genelini ya da en azından bir kısmını inkâr eden çeşitli fırkalara cevap olarak yazmıştır.^[146]

Eş'arî, sünnetin bağlayıcılığı hususunda sık sık Kur'an'dan referanslar sunar. Daha kitabının başlarında, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaat etmenin gerekliliği bağlamındaki ayetleri zikrederek onun hüküm koyucu olduğunu ifade eden ayetlere vurgu yapar. Bu minvalde şöyle der: "Allah Teala şöyle buyurmaktadır: *"Aralarında hüküm vermek için Allah'a ve Resûlüne davet edildiklerinde, mü'minlerin söyleyeceği söz ancak, "işittik ve iman ettik" demeleridir.*"^[147] *"Allah'a ve Resûlüne itaat edin."*^[148] Böylece kendisine itaati emrettiği gibi peygambere de itaat etmeyi, kitabıyla amel edilmesini emrettiği gibi, peygamberin sünnetine sarılmayı da emretmektedir. Bedbahtlığına yenilmiş, şeytanın yoldan çıkardığı birçok kişi Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetinden yüz

[145] Ahmet Yıldırım, "İmam Eş'arî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü", *Beyan Yayınları*, (ts.), 2/704.

[146] Nitekim eserleri incelenince bu durum kendini açıkça göstermektedir. Örneğin bk.: Eş'arî, *Risâle*, 74, 179; İbâne, 90; 22, 168, 226, 2: 354, vd.

[147] Nûr, 24/51.

[148] Mâide, 5/92.

çevirdi. Atalarının yolundan gidip onların dinini taklit ettiler ve onların din edindiklerini din edindiler. Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetini işlevsiz hale getirdiler. Allah'a iftira atarak sünnetleri bir kenara ittiler, inkâr ettiler ve yadırgadılar. “Gerçekten onlar sapmışlardır. Doğru yolu bulmuş da değillerdir.”^[149] Ben size Allah’tan korkmanızı (takvayı) tavsiye ediyorum.”^[150]

Makâlât’ta da benzer şekilde Ehl-i sünnetin de Hz. Peygamber’den (s.a.v.) gelen hadisleri tasdik ettiğini, Kitap ve sünnete sarıldıklarını söylemektedir. Bunun için “Allah kitabında Peygamberin sünnetine sarılmayı teşvik eder” diyerek “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”^[151] ayetini delil olarak getirir.^[152] Bu ayeti zikrettiği yer de manidardır. Kitabın sonunda dile getirdiği bu açıklama ile önceki bölümlerde geçen Allah’ın yeryüzüne inmesi meselesi hakkındaki tartışmalara hadisten delil göstererek tartışmayı sonlandırmak istemiştir.

Resûlullah (s.a.v.) emrine aykırı hareket etmenin neticesine dair paylaştığı bilgilerin içinde şu ayeti zikretmektedir.^[153] “Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar!”^[154] Eş’arî, burada daha fazla detaya girmemektedir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki ayette vurgulanmak istenen husus “Onun emrine” ifadesidir. Bu ifade Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Kur’an’dan söylediği emirler için kullanılmamaktadır. Zira Kur’an’daki emirler, onun değil Allah’ın emirleri olmaktadır. Müfessirlere göre buradaki “emir” ifadesi hakkında “Allah’ın emri”

[149] En’âm, 6/140.

[150] Eş’arî, *İbâne*, 12.

[151] Nisa, 4/59.

[152] Eş’arî, *Makâlât*, 1/228. Ayrıca bu ayeti *İbâne*’de de yine sünnetin vahiy temelli olmasına delil olarak getirdiği anlaşılmaktadır. bk.: *İbâne*, 11.

[153] Eş’arî, *İbâne*, 12.

[154] Nûr, 24/63.

olduğuna dair yorumlar yapılsa da daha çok Resullüllâh'ın (s.a.v.) dinî ya da dünyevi fark etmeksizin emri,^[155] sünneti, yolu, menheci ve şeriatı^[156] ile ona uymanın vucubiyetine delalet etmektedir.^[157] Ayrıca İmam Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in emrine muhalefet edenlerin başına gelecek belayı (fitne), küfür, dünyada veya ahirette azap şeklinde açıklamıştır.^[158]

Vahiy-sünnet bağlamında delil olarak en çok Necm sure-si'nin 3 ve 4. ayetleri öne sürülmüştür. İmam Eş'arî de benzer bakış açısıyla bu ayetleri zikretmiş ancak herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Bundan anlaşılmaktadır ki o, bu konudaki tartışmalara müdahil olmayarak bahsi geçen ayetleri sünnetin vahiy olduğuna delil olarak zikretmektedir. Bu ayetlerin ifade ettiği manalar hususunda müfessirler farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Eş'arî'nin bu ayeti delil olarak kullanmasındaki maksadının anlaşılması için konu hakkındaki görüşleri nakletmenin faydası olacağı kanaatindeyiz. Ancak buna geçmeden önce ifade etmek gerekir ki ayette bahsedilen vahyin sadece Kur'an vahyi olduğunun tefsirlerde ifade edilmesi^[159] dolayısıyla Eş'arî'yi eleştirmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira tefsirlerde bu iki ayette bahsedilen vahyin Kur'an olduğu yorumlarının yanı sıra -belki de daha fazla- sünnet olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

[155] Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.), 4/129.

[156] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Tîbe, 1999), 6/89.

[157] Vehbi b. Mustafa ez-Züheyli, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akide ve's-şeria ve'l-menhec* (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1997), 18/318.

[158] Maturudî, Tevilat, Ebû Mansur Muhammed Mâturûdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7/602.

[159] Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği", 58. Yazar burada, İbn Kesîr'in Tefsirinin 7/443. sayfasını referans olarak göstermektedir. Ancak İbn Kesîr bu ayetlerin tefsirinde, burada kastedilen vahyin sadece Kur'an olabileceği yorumunda bulunmamaktadır. Yazarın atıf yaptığı diğer müfessir Taberî ise, tefsirinde ayette kastedilen vahyin Kur'an olduğu görüşünün yanında, sünnet olduğu görüşünü de zikretmektedir. ; Detaylı açıklamalar için bk.: Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 22/498; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 7/443.

Eş'arî şöyle demektedir: “Allah, Kitab’ı ve Resûlü’nün sünnetini kastederek şöyle buyurmaktadır.”^[160] “(4) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيِي يُوحَى (4) “O, kişisel arzusundan konuşmaz. Onun konuşması ancak kendisine bildirilen bir vahiy ile dir.”^[161]

Bu ayetler üzerinde durulması gereken başlıca iki husus bulunmaktadır. Türkçeye “konuşmaz” diye tercüme edilen “ما يَنْطِقُ” kelimesi ile “إِنْ هُوَ” ifadesindeki zamirin mercii tartışmanın çözümü için incelenmiştir. Bazı alimlere göre burada kastedilen konuşma ifadesi Kur’an’ı Kerim’dir, zamir de Kur’an’a racidir. Bu durumda ayetlerde sünnetin vahiy olduğu ile alakalı bir delil yoktur. Bazılarına göre de bahsi geçen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) konuşması, zamirin mercii de Hz. Peygamber’in kendisidir. Dolayısıyla ayet, sünnetin vahiy olduğuna delildir. Bu görüşe göre Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kur’an’dan konuştuğu şeyler, her hali, her sözü ve her fiili sadece Allah’ın ona bildirmiş olduğu vahiydir. Vahiy ismine bir fiil cümlesinin sıfat olarak gelmesi hem mecaz olasılığını ortadan kaldırmaktadır hem de devamlılık ifade etmektedir.^[162] Diğer bir yoruma göre peygamber ancak Allah’ın kendisine vahyetmesiyle hem kendisi hem de başkası için hidayet ve takvaya tâbi olur. Bu da Hz. Peygamber’e (s.a.v.), Allah tarafından verilen bir vahiy dili olduğuna delalet eder. Çünkü Allah, ona kitabı indirdiği gibi hikmeti (sünneti) de indirmiştir. O, Allah’tan ve şeriattan haber verirken korunmuş olduğu için de heva ve hevesinden değil vahiy ile konuşmuştur.^[163]

İbn Hacer (ö. 852/1449), Hassân b. Atiyye’nin “Cibrîl, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Kur’an’ı indirdiği gibi sünneti de indirmiştir.” sözünü bu âyet bağlamında değerlendirmektedir.^[164]

[160] Eş'arî, *İbâne*, 11.

[161] Necm, 53/3-4.

[162] Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddık Han el-Kınnevcî, *Fethu'l-beyân fi mekâsidi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1992), 13/245.

[163] Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî, *Teyşîru'l-Kerîmü'r-Rahmân fî tefsiri Kelâmi'l-Menân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 1/818.

[164] Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. (Beyrut:

Müfessirlerin görüşlerinden kısaca bahsedecek olursak bazıları buradaki vahyin Kur'an olduğunu söylemektedir. Örneğin İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) yorumuna göre Hz. Peygamber (s.a.v.), kişisel gayesi için heva ve hevesinden bir şey söylemez. Ancak kendisine emredilene söyler. Tebliğini insanlara ne bir eksik ne bir fazla tam olarak yapar. Nitekim o, Ahmed b. Hanbel'den şu rivayeti nakletmektedir:^[165] "Abdullah b. Amr şöyle dedi: 'Ben Allah Resûlü'nden (s.a.v.) ne işittiysem onu yazıyordum. Ancak Kureyş bana, 'Sen Allah Resûlü'nden (s.a.v.) duyduğun her şeyi yazıyorsun. Halbuki Resûlullah (s.a.v.) bir beşerdir. Kızgınlık anında da konuşur (bu durumda ağzından uygun olmayan şeyler çıkabilir)' dedi. Ben de yazmayı bıraktım ve bu durumu Resûlullah'a (s.a.v.) anlattım o da bana, 'Yazmaya devam et! Nefsim kudret elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki ağzından hak dışında hiçbir şey çıkmaz.' dedi."^[166] Sem'ânî (ö. 489/1096), benzer rivayetlere ek olarak vahyin tanımını yaparak, "Bu, Müslümanların örfünde Allah'ın peygamberlerine indirmesinden, peygamberlerin de insanlara tebliğ etmesinden ibarettir."^[167] demektedir. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da benzer şekilde bu ayetlerde asıl olarak kastedilen vahyin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konuşması olduğunu söylemiş, daha sonra meçhul sığa ile "Buradaki vahyin Kur'an olduğu da söylenmiştir." yorumunu yapmıştır.^[168]

Mâverdî (ö. 450/1058), burada iki görüş vardır demektedir. Birinci görüş, Katâde'nin dediği gibi peygamber, Allah'tan aldığı emirle konuşur. İkinci görüş ise o hevasından ve shehevî arzularından konuşmaz. Allah'tan vahiyle aldığı emir ve nehiyle konuşur. Bunlar da Allah'ın Cebrail'e, Cebrail'in de ona

Dârü'l-Ma'rife, 1379), 13/291.

[165] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 11/57 (Muhakkik Şuayb Arnavut rivayete sahih hükmü vermiştir); Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "İlm", 3.

[166] İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 7/443.

[167] Ebû'l-Muzaffer Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an* (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 5/284.

[168] Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1999), 10/10.

vahyetmesidir.^[169] Beğavî (ö. 516/1122), “O, hevasından konuşmaz” ifadesine, “Müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.v.) için o Kur’an’ı kafasından uyduruyor demeleri üzerine ‘O boş yere konuşmaz’ cevabı verilmiştir.” demektedir. İkinci ayetin tefsirinde ise “Onun dini konulardaki konuşması ancak Allah’tan ona indirilen bir vahiydir. O Kur’an, vahiydir de denilmiştir.” yorumunu yapmaktadır. Beğavî, burada dini konulardaki konuşmalar şeklinde bir kaydı belirterek Hz. Peygamber’in gündelik hayatındaki konuşmalarını vahyin dışında tutmuştur.^[170]

Bazı müfessirler, burada bahsedilen vahyin Kur’an olduğunu vurguladıktan sonra sünnetin de vahiy olduğunu ifade etmektedir. Onlar bu ifadelerle sanki “Sünnet her ne kadar vahiy olsa da dayanağı bu ayetler değildir.” demek istemişlerdir. Bu bağlamda Zemahşerî (ö. 538/1144), Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Kur’an’dan naklettiklerinin kendi görüşünden ve hevasından konuşması olmadığını, aksine Allah katından ona indirilen vahiy olduğunu söyleyerek şöyle devam etmektedir: “Bazıları bu ayetleri Hz. Peygamber’in (s.a.v.), içtihat etmesinin caiz olmadığına deli olarak getirmektedir. Ancak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) içtihatları ve dayanaklarının tamamı vahiydir.”^[171] İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) de burada bahsedilen vahyin Kur’an olduğunu söyleyerek şu eklemeyi yapmaktadır: “Bazıları bu ayetleri Hz. Peygamber’in (s.a.v.), içtihat etmesinin caiz olmadığına delil olarak zikretmektedir. Ancak onların bu iddiaları doğru değildir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) içtiha-dının vahiyden kaynaklandığı zaman vahye nispet edilmesi caizdir.” diyerek Kur’an dışı vahyi kabul etmeyenlere cevap vermektedir.^[172]

[169] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/391; Ebû Muhammed İzzüddîn b. Abdisselâm İbn Abdüsselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 3/242.

[170] Ebû Muhammed Hüseyin Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* (Beyrut: Dâru Taybe, 1997), 7/400.

[171] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/416.

[172] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979), 4/183.

Taberî (ö. 310/923), her iki görüşü de naklederken.^[173] Hâzin de (ö. 741/1341) “Asıl kastedilen Kur’an’dır. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) din hakkında konuşmaları vahiydir” diyerek sünnetin bir kısmının vahiy olduğuna vurgu yapmıştır.^[174]

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *nutk* (نطق) kelimesinin semantiğine dair şöyle demektedir: Bu kelime bilinen manasıyla harf ve seslerle konuşmak manasına gelir ve Allah için kullanılmaz. Fiilin şimdiki zaman sigasıyla gelmesi ise işin devamlılığına delalet eder. Yani peygamberlikten önce de hevasına göre konuşmazdı, peygamberlikten sonra da Rabbinin ayetlerini okuduğu zaman da konuşmamıştır. Kur’an’dan konuştuğunda ancak Cebrail vasıtasıyla Allah’tan aldığı vahiyle konuşmaktadır.^[175]

Birçok müfessir benzer şekilde ayetlerde bahsedilen vahyin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) konuşması^[176] ya da Kur’an^[177] yorumunu yapmıştır.^[178] Bu şekilde rivayetleri çoğaltabiliriz ancak sonuç değişmeyecektir. Yapılan yorumlardan bu konuda herhangi bir görüş birliği olmadığı gözükmemektedir. Ancak ayetlerden kastın Kur’an olduğunu söyleyen müfessirlerin, sünnetin vahyini inkar etmediklerini de belirtmekte fayda vardır.

Ayetlerin bahsi geçen tefsirleri ışığında kısa bir değerlendirmek yapmak yerinde olacaktır. Görüldüğü üzere tartışmanın medarı olan kelime “nataka (نطق)” fiili Türkçeye nutuk

[173] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/22.

[174] Alâuddîn Ebü'l-Hasen el-Hâzin, *Me'ani't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994), 4/203.

[175] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 9/212; Benzer değerlendirmeler için bk.: Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerikandî, *Bahru'l-ulûm*, thk. Mahmud Matarcî (Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.), 3/339.

[176] Mâturûdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 9/417; Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasîl* (Kahire: Dâru'n-nehda, 1997), 14/58.

[177] Ebü Yezîd Abdurrahman es-Seâlibî, thk. Muhammed Ali Muavviz, d.i.turas, Beyrut, 1997, 5/322; İbn Atiyye, *el-Muharrirul veciz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, DKİ, Bey., 2001, 5/195.

[178] Ebü Muhammed Abdullah b. Atiyye b. Abdillâh ed-Dimaşkî İbn Atiyye, *el-Muharru'l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 5/195; Ebü Yezîd Abdurrahman es-Seâlibî, *el-Cevheru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, ed. Muhammed Ali Muavviz (Beyrut: Dâru'ihyâü't-türâsi'l'Ara-bî, 1997), 5/322.

diye geçen ve “söz, konuşma, söylem”, “nutuk vermek” formunda “Bir konuda özel olarak hazırlanıp konuşmak” veya “nutuk atmak/nutuk çekmek” şeklinde “Uzun, sıkıcı bir konuşma yapmak veya özden yoksun bir söylev vermek.”^[179] gibi manalara gelmektedir. Arapçada da benzer şekilde lafız, konuşmak, sesli konuşmak, belîğ konuşmak, açık, anlayış ve idrak manalarına gelir.^[180] Kanaatimizce yapılan iki yorumdan doğruya daha yakın olanı ayetteki “yentıku (يَنْطِقُ)” ifadesinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Kur’an dışındaki konuşmalarını ifade etmesidir. Buna bağlı olarak da ikinci ayetteki “o (هو)” zahirinin Hz. Peygamber (s.a.v.) konuşmasına raci olduğudur. Zira “nataka” fiili sözlüklerden yapılan nakillerde de görüldüğü gibi “konuşmak, telaffuz etmek” manalarına gelirken herhangi birinin “Kur’an okuması” manasına gelmemektedir. Kur’an okumak ayetlerde ve Arap dilinde^[181] üç kelime ile ifade edilmektedir. Bunlardan, “tertil,”^[182] tilavet^[183] ve kıraattir.^[184] Muasır muhaddislerden Muhammed Avvâme’nin şu görüşü konuyu daha da açıklar niteliktedir: “Nataka (نطق) fiili İslamiyet’in gelmesinden sonra hiçbir dönemde ve hiçbir lehçede Kur’an okuma manasında kullanılmamıştır. Bundan

[179] TDK, Türkçe Sözlük (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 2/1663.

[180] Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn* (yy.: Mektebetü hilâl, ty.), 5/104; Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (yy.: İttihâdü’l-kitâbi’l-Arabî, 2002), 5/353; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1559; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/354; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, 26/422; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemü’l-vasît*, 3/931.

[181] Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn*, 5/205, 8/134. Tertîl ifadesi normal kelimayı tane tane konuşmak manasında kullanılmaktadır. bk.: 8/113

[182] “Tertîl” kelimesi Kur’an’da iki yerde geçmektedir. Birincisi, Allah katından Hz. Peygambere (s.a.v.) indirilmesini ifade eden Furkan suresi, 32. âyet (وَرَتَّلْنَاهُ) diğeri ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Kur’an’ı nasıl okuması gerektiğiyle ilgili olan Müzzemmil suresi, 4. ayettir (وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا).

[183] Bakara 2/121, Enam 6/151, Enfâl 8/31, Yunus 10/15 ve 71, İbrahim 26/69, Lokman 31/7, Hacc 22/72, Neml 27/92, Ankebut 29/45, Lokman 31/7, Ahkaf 46/7, Talak 65/11, Kalem 68/15, Şems 91/2.

[184] Kur’an’ın isminin de kökü olan okumak manasındaki “kıraat” kelimesinin türevleri de Kıyame 75/18, İsra 17/106 ve Alak 96/1 ayetlerde geçmektedir. Okuma manasında kullanılan bu 3 kelimenin açıklamaları ve müfessirlerin bu konudaki görüşleri için bk.: Mustafa Hocaoglu, “Okuma Ve Anlama Üzerine: Kur’an Tilavetiyle İlgili Bazı Kavram Ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 207-235.

dolayı burada bahsedilen konuşmanın Kur'an olması mümkün değildir. "İmam Eş'arî de bu ayeti zikrettiği yerde değinme- se de Kur'an'ın mahluk olması meselesini açıklarken konuyu kısmen açıklamaktadır: "Eğer birisi: "Kur'an'ın lafzı konusun- da ne düşünüyorsunuz?" diye sorsa, ona şöyle denir: 'Kur'an gerçekte okunur (يُقْرَأُ) ve tilavet (يُتْلَى) edilir. O, konuşulur (يُفْطَى) demek caiz değildir. Çünkü bir kimsenin Allah'ın kelamı te- laffuz edilmiş bir sözdür (مَلْفُوظٌ) demesi caiz değildir. Çünkü Araplardan birisi "Lokmayı ağzımdan çıkardım (لَفْظْتُ)" derse bu, "Onu ağzımdan attım (رَمَيْتُ)" manasına gelir. Dolayısıyla Allah Kelamı için "O telaffuz edilir." denilemez, ancak "oku- nur, tilavet edilir, yazılır ve ezberlenir" denebilir".^[185]

Eş'arî'nin sünnetin vahiy olduğunu temellendirmeye ça- lıştığı bazı ayetlerin deli olmaya elverişli olmadığını da ifade etmek gerekir. Yunus suresi 15. ayetin bir kısmını bu anlamda zikretmektedir:^[186] "De ki onu kendime göre değiştiremem. Ben yal- nızca bana vahyolunana uyarım." Ancak ayetin baş tarafı burada zikredilen vahyin Kur'an olduğunu ifade etmektedir: "Ayetle- rimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, "Ya (bize) bundan başka bir Kur'an getir veya onu değiştir" dediler. De ki: "Onu kendiliğimden de- ğiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Eğer Rabbime isyan edecek olursam, elbette büyük bir günün azabından korkarım."^[187] Görüldüğü gibi burada muhatap kitle, Kur'an'ı değiştirmesini istemektedir. Hz. Peygamber de (s.a.v.) devamındaki ifadesiyle ancak kendisine vahyolunan Kur'an'ı insanlara aktardığını açıkça belirtmiştir.

İtikâdî Konularda Hadisleri Vahiy Bağlamında Değerlendirmesi

İtikadî konular, İslam'ın temel alanı olduğu için bu konu- larda delil olarak kabul edilebilecek hadislerin sıhhat değeri

[185] Eş'arî, *İbâne*, 101.

[186] Eş'arî, *İbâne*, 11.

[187] Yunus, 10/15.

hadisçiler tarafından genişçe tartışılmıştır. Özellikle haber-i vahid olarak nakledilen metinler itikâta delil olma özelliğini taşır mı? sorusu zihinlerde daima var olagelmıştır. İmam Eş'arî eserlerinde bu konu hakkında herhangi bir görüş zikretmemektedir. Bu çalışmada onun itikadî meselelerde delil olarak getirdiği hadisler incelenerek konu hakkındaki görüşüne ulaşılmaya çalışılacaktır.

Öncelikle ifade etmemiz gerekir ki kaynaklarda yer alan bilgilere göre kelâm âlimlerinin doğru haberin kesin bilgi kaynağı oluşturduğu noktasında ittifak ettikleri söylenebilir.^[188] Bu çerçevede İmam Eş'arî'ye göre üç çeşit bilgi edinme yolu vardır. Bunlar, beş duyu, haber ve akıldır. O, sünneti, mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayırır. Eş'arî'ye göre mütevâtir haber, kesin bilgi ifade eder. Bir haberin tevâtür sayısına ulaşması için belirli bir sayı şart değildir. Nakledenleri tevâtür seviyesine ulaşsa bile her zaman kesin bilgi ifade etmez. Âhâd haber de bazen kesin bilgi ifade edebilir. Dolayısıyla hem mütevâtir, hem de âhâd haberde asıl olan nakledenlerin sayısı değil aksine bu haberlerin duyulması neticesinde kişide oluşan ilim ya da zann-ı galiptir. Yani Eş'arî'ye göre kat'i olduğu bilinmese de haber-i vahid ile amel edilir.^[189] Bu durum eserlerinde de açıkça anlaşılmaktadır. Zira hadis ilmi kriterlerine göre genel bir değerlendirme yapılacak olursa o, rivayetleri naklederken hadis ilmine ait nakil yöntemleri ve kriterlerine dikkat etmemektedir. Rivayet tekniği açısından söyleyecek olursak Eş'arî, hadisleri genellikle senetsiz nakletmektedir. Bunların bir kısmını hadis ilminde rivayetin zayıf olmasına sebebiyet veren temriz sığınağı ile^[190] yani “denildi ki, haberde

[188] Yavuz, “Haber”, 14/346.

[189] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek İbn Fûrek el-İsfahânî, *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahman es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2005), 14; Ural, “İmam Eş'arî'nin Hadis Yorumculuğu”, 4.

[190] Erdinç Ahatlı, “Temrîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/433.

geldi ki,^[191] rivayet edildi ki”^[192] gibi lafızlarla nakletmektedir. Senetli naklettikleri de kendi senedi olmayıp baştaki râviden “rivayet etti” şeklinde aktarmalardır.^[193] Ancak bunların hiçbirinde rivayetin kaynağını zikretmemektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde ya bu hadislerin zayıf sayılması ya da en azından tahrîcinin yapılarak zayıfının, sahihinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Ancak İmam Eş’arî hem kelam alimi olup hem de hadisleri Allah ve Resûlüne iman, ahiret, Allah’ın sıfatları, rû’yetullâh gibi kelam alanında tartışılan konularda delil olarak zikrettiği için hadislerin sıhhatine güvendiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Nitekim İmam Eş’arî, hadisleri kabul etme şartlarını açık bir şekilde şu sözlerle ifade etmektedir: “Ashâbu’l-hadîs ve ehli sünnet, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) gelen sahih rivayetlere teslim olurlar. Adaletli ve sika râviler, Resûlullah’a (s.a.v.) kadar kendileri gibi adaletli râvilerden bir eser naklettiğinde; hayır, nasıl? demezler. Çünkü bu bidattır.”^[194] Eş’arî’nin bu ifadelerden, eserlerinde yer verdiği hadislerin kendisine göre bu şartları taşıdığı ve sahih hükmünde kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu şartları taşıyan hadislerin tamamının vahiy olduğunu kabul ettiği izlenimi de vermektedir. Fakat kabul etmemenin bidat olduğunu söyleyerek inkâr edenleri tekfir etmekten kaçınmıştır.

İmam Eş’arî, ilk olarak hak yoldan sapan grupların heva ve heveslerine göre kendisinden önceki liderlerinin peşlerinden giderek Kur’an’ı, Allah’ın indirdiği, Resûlullah’tan ve seleften nakledildiği şekilde değil de kendi görüşlerine göre te’vil ettiklerini söylemektedir.^[195] Bu minvalde üzerinde en çok durduğu konulardan birisi ru’yetüllâh meselesidir. Eserlerinin muhtelif yerlerinde müminlerin Allah’ı ahirette gözleriyle göreceğini sık sık vurgulamaktadır.^[196] Ancak ona göre bu

[191] Eş’arî, *İbâne*, 194.

[192] Eş’arî, *İbâne*, 49, 95, 125; Eş’arî, *Risâle*, 129, 142.

[193] Eş’arî, *İbâne*, 92, 93, 110, 255.

[194] Eş’arî, *Makâlât*, 1/228.

[195] Eş’arî, *İbâne*, 15.

[196] Şâfiî, *Risâle*, 135; Eş’arî, *İbâne*, 14, 35, 43, 47, 49, 50, 51, 53, 54; Eş’arî, *Makâlât*, 131, 171, 221, 230, 326.

güruh, ru'yetullah konusunda sahâbenin, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) yapmış oldukları rivayetlere muhalefet etmişlerdir. Halbuki bu konuda muhtelif tariklerden rivayetler, birçok haberler ve tevâtür derecesine ulaşan eserler vârid olmuştur.^[197] Eş'arî bu ifadeleriyle itikadî meselelerde Kur'an ve merfu rivayetlerin yanında -her ne kadar manen merfu olsa da- mevkuf ve maktu hadisleri de delil olarak kullanacağını ifade etmiş olmaktadır. Zira "eser" ifadesi bazen, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri dışındaki rivayetler için de kullanılmakla beraber,^[198] sahâbe ve tabiinden gelen rivayetler ifadesini bizzat kendisi kullanmıştır. Konuya dair farklı hadisleri delil olarak zikrederek şöyle demektedir: "Allah'ın gözlerle görüleceğine işaret eden delillerden biri de birçok topluluğun farklı tariklerle Resûlullah'tan (s.a.v.) aktardıkları 'Siz, *dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi açıkça Rabbinizi göreceksiniz, O'nu görme hususunda bir zorluk çekmeyeceksiniz.*'^[199] hadisidir.^[200] Başka bir yerde de hadisi bizzat delil diye isimlendirerek şöyle der: "Allah'ın gözlerle görülebileceğine işaret eden bir delil ise şudur: Müslümanlar, *Cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir kalbin hatırına gelmeyen sonsuz nimet ve esenlik dolu bir hayatı tadacakları*^[201] konusunda icmâ ettiler". Eş'arî burada hadisin metnin zikretmiştir ancak hadisten iktibas yaparak metnin hadis olduğunu söylememiştir.^[202] Sonuç itibarıyla onun bu konuda kesin olarak görüşü şudur: Resûlullah (s.a.v.) gelen rivayetlerde olduğu gibi biz, Allah'ın ahirette müminler tarafından

[197] Eş'arî, *İbâne*, 14.

[198] Said Abdurrahman Musa el-Gazefî, "Eser", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/372.

[199] İbn Mâce, *Sünen*, "Sünne", 13 (Muhakkik Şuayb Arnavut hadisin isnadının sahih olduğunu söylemektedir). Ebû Bekr Ahmed Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/528; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 17/192.

[200] Eş'arî, *İbâne*, 49.

[201] İbn Mâce, *Sünen*, "Zihd", 39; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 13/489; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 7/30; Ebû'l-Kasım Süleyman et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 2/177.

[202] Eş'arî, *İbâne*, 54.

görülebileceğine inanıyor ve diyoruz ki kafirler o gün Allah'ı görmekten mahrum kalacaklar.^[203]

Kabir azabı konusunda da benzer sözler söylemektedir: “Sahabe ve tabiîn (r.a) kafirleri kabirlerin de azap göreceği hususunda icmâ etmişken.^[204] Halk yoldan sapanlar bunu inkar ettiler.”^[205] Başka bir yerde meseleyi biraz daha hususileştirerek Mu'tezile'nin kabir azabını inkar etmesine işaret etmiş ve: “Biz bundan Allah'a sığınırız, bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) çok sayıda rivayet vardır ve sahâbeden bunlar nakledilmiş olmasına rağmen onlardan birinin bunu inkar ettiği, reddettiği veya karşı çıktığı rivayet edilmemiştir. Bu nedenle kabir azabı hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabı arasında bir icmâ olsa gerektir.”^[206] Daha sonra konuya alakalı iki tane si senetli olmak üzere üç rivayet nakletmektedir. Bir tanesini örnek olarak zikredecek olursak:

Ebû Bekir b. Ebî Şeybe < Ebû Muâviye < A'meş < Ebû Salih < Ebû Hureyre'den rivayetle Resûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir: “Kabir azabından Allah'a sığınmın.”^[207] Eş'arî, rivayeti zikrettikten sonra “Başka bir delil” diyerek konu ile alakalı ayeti zikretmektedir.

Kur'an'ın mahluk olması konusunda muhataplarına karşı daha sert üslup kullanan müellife göre hak yoldan sapanlar, müşrik kardeşlerinin; “**Bu (Kur'an), insan sözünden başka bir şey değildir.**”^[208] ifadelerine benzer bir şekilde Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemişlerdir... Bundan dolayı Resûlullah (s.a.v.) onları “*Bu ümmetin mecûsîleri*”^[209] diye isimlendirmiştir. Çünkü

[203] Eş'arî, *İbâne*, 25.

[204] Eş'arî, *Risâle*, 159.

[205] Eş'arî, *İbâne*, 15.

[206] Eş'arî, *İbâne*, 247.

[207] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 21/119 (Muhakkik Şuayb Arnavud hadisin sahih olduğunu söylemiştir.); Ebû Hâtim Muhammed İbn B. Hibbân, *Sahîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 15/206.

[208] Müddessir, 74/25.

[209] Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Sünne”, 17; İbn Mâce, *Sünen*, “Sünne”, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 38/443; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/281; Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhîs li'i-Hâfız ez-Zehebî*, 1/159; Hadis mütabi ve şahitleriyle beraber sahihtir. Hadisin detaylı tahrir ve değerlendirmeleri

onlar, mecûsîler gibi söylemiş, onların dinini din edinmişlerdir.^[210] Biz diyoruz ki Allah'ın kalamı mahluk değildir. Kur'an mahluktur diyen kişi kafirdir.^[211] Kur'an'ın mahluk olmadığı hususunda da Ebi Saîd el-Hudrî'nin rivayet etmiş olduğu şu hadisi delil olarak zikretmektedir: "Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Allah'ın kalamının diğer kelimelere olan üstünlüğü, Allah'ın mahlukatına olan üstünlüğü gibidir."^[212] Bu rivayet Kur'an'ın, Allah'ın kalamı olduğunu ispat eder. Böyle olunca Allah'ın yarattığı bir şey olamaz. Ayrıca şu rivayet de Kur'an'ın, Allah'ın kalamı olduğunu göstermektedir: 'Adî b. Hâtîm'den rivayetle Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Aranızda aralarında tercüman olmaksızın Allah'ın kendisiyle konuşmadığı hiç kimse yoktur."^[213] Bu durum Allah'ın konuşan (mütekellim) ve kendisinden rivayette bulunulan bir kalamı olduğuna delalet eder.^[214]

İmâm Eş'arî, Allah Teala'nın vech, ayn yed, istivâ ve nüzûl gibi fiilî sıfatları konusunda da sık sık hadislerden kaynak gösterir. İlk olarak Allah'ın bütün sıfatlarıyla beraber ezeli ve ebedi olduğunda icmâ olduğunun altını çizer.^[215] Daha sonra selef akidesi üzere teşbih ve tecsime kaçmadan bu sıfatları açıklamaya çalışır. Örneğin istivâ ve nüzûl meselesinde Allah'ın keyfiyyet ve istikrar (yerleşme) olmadan bütün eşyaya değil semada arşa istiva ettiğini ve semadan yeryüzüne indiğini söylemektedir. Akli gerekçelerini açıkladıktan sonra şöyle demektedir: "Rivayet ehlinin, Resûlullah'tan (s.a.v.) nakletmiş olduğu şu rivayet, Allah'ın bütün eşyaya değil, Arş'a istiva ettiğini teyit etmektedir: 'Rabbimiz Azze ve Celle, gece dünya semasına

için bk.: Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî, *Mishbâhü'z-züccâce fî zevâidi İbn Mâce*, thk. 'İvaz b. Ahmed eş-Şehrî (Medine: el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, 2004), 1/16.

[210] Eş'arî, *İbâne*, 16.

[211] Eş'arî, *İbâne*, 25.

[212] Tirmizî, *el-Camîu's-Sahîh*, "el-Emsâl", 25; Dârimî, *Sünen*, 4/2112; Beyhakî, *Şu'abul-imân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989), 1/326.

[213] Buhârî, *Sahîh*, "Tevhîd", 24; Tirmizî, *el-Camîu's-Sahîh*, "Sıfatü'l-kıyâme", 1; İbn Mâce, *Sünen*, "İmân", 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 30/180 (Muhakkik Şuayb Arnavud hadisin sahih olduğunu söylemiştir);

[214] Eş'arî, *İbâne*, 91-92.

[215] Eş'arî, *Risâle*, 118.

iner ve şöyle der: Bir şey isteyen var mı? vereyim. Günahlarından af dileyen var mı? affedeyim.’ bu durum, fecir doğana kadar devam eder.” Bu şekilde benzer rivayetleri ardı sıra aktarır.^[216] Akabinde Allah’ın Arş’a istiva ettiğine dair ayetleri nakleder.^[217] Konunun devamında “Başka Bir delil” başlığının altında şöyle der: “Âlimler, Resûlullah’tan şöyle rivayet eder: ‘Bir adam, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) siyah bir cariye getirerek ‘Ya Resûlullah! Ben bunu bir keffaret için azat etmek istiyorum, onun azad edilmesi caiz midir?’ diye sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) o cariye, ‘Allah nerede?’ diye sordu. O da ‘semadadır’ dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Ben kimim?’ dedi. O da ‘Sen Allah’ın Resûlü’sün’ dedi. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Onu azat et, çünkü o bir mümindir’^[218] buyurdu. İşte bu olay Allah’ın semanın üzerinde yani Arş’ta olduğuna işaret eder.”^[219] Şüphesiz Eş’arî burada Allah’a mekan isnat etmemektedir. Ancak selef ulemanın adeti üzere Allah’ın istivâ ve nüzûl etmesini de tevil etmeyerek olduğu gibi anlamak gerektiğini savunmuştur. Bunun için de önce hadisleri, sonra da ayetleri delil olarak kullanmıştır.^[220]

Bu rivayetteki Resûlullah’ın (s.a.v.) “Allah nerede” sorusu ve cariyenin cevabı olan “Semada” cevabı, tartışma konusu olmuştur. Rivayetlerin bir kısmında bu soru ve cevap yoktur.^[221] Ancak “Allah nerede? (أَيْنَ الله)” rivayeti beş sahâbî aracılığıyla 27 eserde yer alan 53 tarikle rivayet edilmiştir. Söz konusu

[216] Eş’arî, *İbâne*, 111.

[217] Furkan, 25/54, Secde, 32/4; Fussilet, 41/11.

[218] Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “el-Eymân ve’n-nüzûr”, 19; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 13/285; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, 22/116.

[219] Eş’arî, *İbâne*, 118.

[220] Sadece hadisleri delil olarak getirdiği meseleler hakkında geniş bilgi için bk.: Cemal Ural, *Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin Hadis Anlayışı* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 85-100.

[221] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2001, 20/25; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/174; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, 17/136; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atiyye Zehânî (Riyad: Dâru’r-râye, 1989), 4/32; Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbâne ‘an şer’ati’l-fırakâ’n-nâciye ve mücânebeti’l-fırakâ’l-mezmûme*, thk. Rıdâ Mut’î vd. (Riyad: Dâru’r-Reyye, ts.), 2/808; Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhîs li’i-Hâfiz ez-Zehabî*, 3/289; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 7/637.

rivayetler içerisinde Muâviye b. Hakem es-Sülemî tarikiyle gelen rivayetler sahih, diğerleri ise mütabi/şâhid olabilecek nitelikte hadislerdir. Selef ulema Eş'arî'nin dediği gibi "Allah mekandan münezzeh olarak semadadır" demektedir. Ancak diğer âlimler, rivayetlerde belirtilen bu ayrıntılar da dikkate alındığında "Allah nerede?" sorusunun tevil edilmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir.^[222]

Sonuç

Selef alimlerinin itikada dair fikirlerini ortaya koyduktan sonra teşekkül eden Eş'ariyye mezhebinin kurucusu İmam Eş'arî'nin, sünnet- vahiy ilişkisine dair görüşleri, ona ait olan *el-İbâne*, *Risâle ilâ ehli's-Seğr* ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Mu-sallîn* isimli üç kitabı etrafında incelenmiştir. Kırk yaşına kadar Mu'tezilî görüşlere sahip ve bu mezhebin önemli bir savunucusu olan Eş'arî, bu doğrultuda eserler telif etmiştir. Ancak Mu'tezile'nin akla yüklediği anlam başta olmak üzere, görmüş olduğu bazı mezhep içi tutarsızlıklardan dolayı Mû'tezile'den ayrılmıştır.

Eş'arî, kendini Ehl-i sünnet olarak tanımlamakla birlikte Ehl-i sünnet olarak kabul ettiği kişilerin görüşlerini de kabul etmiştir. Söz gelimi Aşere-i Mübeşşere (cennetle müjdelenen on sahâbî) hakkında nakledilen haberin batıl olduğunu söyleyenler (Râfizîler), iman üzere ölürlerse cennetlik olduğunu belirtenler ve bu on kişinin cennetlik olacağını belirtenler şeklinde bir taksime gitmiş; üçüncü görüşü Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak tanımlamış ve kendisinin de bu görüşte olduğunu vurgulamıştır.

Eş'arî'nin vahiy ve sünnet ilişkisinin tespitinde kullandığı kavramlar ve bu kavramlara yüklediği anlamlar incelendiğinde "sünnet" ile beraber "hadis" ve "haber" kavramlarını tariflerine yer vermeden kullandığı görülmektedir.

[222] Murat Kurt, "‘Allah Nerede?’ Bağlamında Vârit Olan Rivayetlerin Tahlili", *Batman Üniversitesi* 3/1 (2019), 15.

Aynı şekilde “Ehlü’s-sünne, ehlü’l-hadîs, ashâbü’l-hadîs” gibi ifadeleri ya Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabın dinin temel konularında takip ettikleri yolu takip edenler anlamında ya da hadise göre amel etmeye çalışan kimseler hakkında kullanılmaktadır.

Ehl-i hadise dair görüşlerini zikrettiği kısımda onların, “Allah’ı, melekleri, kitapları, peygamberleri, Allah katından gelenleri ve sika râvilerin Resûlullah’tan (s.a.v.) naklettiği şeyleri ikrar eden ve bunlardan hiçbirini reddetmeyen kimseler olduklarını belirtmiştir.

Eş’arî’nin bazı ifadelerinden anlaşıldığına göre hadisler, vahiy kaynaklı olup Hz. Peygamber de şârî’ konumundadır. Eş’arî’ye göre Hz. Peygamber’in (s.a.v.) doğruluğu mucizelerle sabit olunca Allah katından haber verdiği her şeyin sahih olduğu bilinmiş olmaktadır. Böylece, Allah Teâlâ’nın sıfatları hakkında vermiş olduğu gaibi haberler başta olmak üzere hislerimizle bilemeyeceğimiz haberlerin de sahih olduğu anlaşılmış olacaktır.

Eş’arî, haber ifadelerinin tamamını hadis manasında kullanmakla birlikte yer yer “haber” ifadesiyle hadisi, çoğul kipi “ahbâr” ile hadisleri, sünnet ile de Hz. Peygamber’in uygulamalarını kastetmektedir. Ayrıca diğer peygamberlerin sözlerinden de “haber” diye bahsetmektedir.

İmam Eş’arî, vahiy hakkında bir tanım yapmazken vahyin metlûv veya gayri metlûv olması yönünde bir ayırım da yapmaz. Ancak anlatılarında sünnetin bir vahiy ürünü olduğunu ispatlama gayreti vardır. Bu konuda en önemli delil onun nesh konusuna yaklaşımıdır.

Eş’arî, “İki Nassın Tearuzu” başlığı altında, Kur’an’ın, sünnet ile nesh edilmesini caiz görenlerin görüşlerini aktarırken Kur’an’da anne ve babaya vasiyette bulunma ile alakalı ayetlerin “*Varis için vasiyet yoktur*” sünneti ile nesh edildiğini söylemiştir.

Eş'arî, "eser" ifadesini de hadis manasında kullanmaktadır. Esasında onun kullanımlarından anlaşılmaktadır ki hadis, sünnet, haber ve eser hakkında belirli bir ifadeyi, terkibi tercih etmemiştir. Ancak hadisleri, vahiy kaynaklı kabul ederek itikâdî konularda kullanılan hadis ve ayetlerde herhangi bir tevil yapmadan olduğu gibi kabul etmiş ve haber tabirini müşterek olarak kullanmıştır.

Eş'arî, sünnetin bir vahiy ürünü olduğunu ilgili âyet ve hadislerden örnekler vererek aktarmış bu örneklerden bir kısmını Hz. Peygamber ve sünnetine uyma ile ilgili konuların izahında zikretmiştir.

Tarihi süreçte sünnet-vahiy olan ilişkisi, sünnetin tamamının veya bir kısmının vahiy olduğu ve sünnetin vahiyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığı şeklinde üç görüş etrafında günümüze kadar tartışıl原因 gelmiştir. Eş'arî öncesi ve sonrasında bu görüşler değerlendirildiğinde onun sünnetin tamamının vahiy olduğunu ifade ettiğini ancak sünnetin bir kısmının vahiy olduğunu savunan görüşle paralel bir biçimde tamamının vahiy oluşunda ortaya çıkan istisnaları onun da kabul ettiği belirtilebilir.

Eş'arî, sünnetin bağlayıcılığı hususunda sık sık Kur'an'dan referanslar sunar. Vahiy-sünnet bağlamında Necm suresi'nin 3 ve 4. ayetleri delil olarak öne sürülmüştür. İmam Eş'arî de benzer bakış açısıyla bu ayetleri zikretmiş ancak herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Eş'arî'nin sünnetin vahiy olduğunu temellendirmeye çalışırken delil olarak kullandığı bazı ayetlerin konu ile alakasının olmadığını da ifade etmek gerekir. Örnek olarak "*De ki onu kendime göre değiştiremem. Ben yalnızca bana vahyolunana uyarım.*" ayeti bu doğrultuda zikretmiştir. Ancak ayetin baş kısmı burada zikredilen vahyin Kur'an olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir: "

İtikada dair meselelerde hadisleri vahiy kabul ederek değerlendirmelerde bulunan Eş'arî, beş duyu, haber ve akli bilgi

edinme yolu olarak belirtirken sünneti; mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayırır. O'na göre mütevâtir haber, kesin bilgi ifade ederken bir haberin tevâtür sayısına ulaşması için belirli bir sayı şart değildir. Bazen haberi nakleden râviler, tevâtür seviyesine ulaşsa bile her zaman kesin bilgi ifade etmeyebilir. Bunun aksi bir biçimde âhâd haber de bazen kesin bilgi ifade edebilir. Dolayısıyla hem mütevâtir hem de âhâd haberde asıl olan nakledenlerin sayısı değil aksine bu haberlerin duyulması neticesinde kişide oluşan ilim ya da zann-ı galiptir. Bu teoriye göre sübutu kat'î olduğu bilinmese de haber-i vahid ile amel edilebilir. Nitekim eserlerinde rivayetleri naklederken hadis ilmine ait nakil yöntem ve kriterler dikkat etmemesi, senetsiz hadis nakletmesi ve hadis ilminde rivayetin zayıflığına işaret eden temriz sigalarını tercih etmesi kendisinde oluşan ilmin veya zann-ı gâlibin doğurduğu sonuç olarak anlaşılabilir ki hadisleri Allah ve Resûlüne iman, ahiret, Allah'ın sıfatları, rû'yetullâh gibi kelam alanında tartışılan konularda delil olarak zikretmesi, bahsi geçen konulardaki hadislerin sıhhatine güvendiğini gösteren önemli bir karinedir.

Esasında Eş'arî, hadisleri kabul etme şartlarını açık bir şekilde şu sözlerle ifade etmektedir: "Ashâbu'l-hadîs ve ehli sünnet, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen sahîh rivayetlere teslim olurlar. Adaletli ve sika râviler, Resûlullah'a (s.a.v.) kadar kendileri gibi adaletli râvilerden bir eser naklettiğinde; hayır, nasıl? demezler. Çünkü bu bidattır." Bu ifadelerden Eş'arî'nin eserlerinde yer verdiği hadislerin kendisine göre kabul şartlarını taşıdığı ve kendi düşüncesine göre sahîh hükmünde kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu şartları taşıyan hadislerin tamamının vahiy olduğu izlenimini vermiş, bunu kabul etmemenin bidat sayılacağını dile getirmiş fakat inkâr edenleri ise tekfir etmekten kaçınmıştır. Söz gelimi batıl fırkaların Kur'an'ı kendi görüşlerine göre yorumladıklarını söylemiş ve ru'yetül-lâh meselesinde bu fırkaların sahâbenin, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklettikleri rivayetlere aykırı hareket ettiklerini belirtmiştir. Ona göre konuda farklı tariklerden rivayetler, birçok haberler ve tevâtür derecesine ulaşan eserler vârid olmuştur.

Eş'ârî bu ifadeleriyle itikadî meselelerde Kur'an ve merfu rivayetlerin yanında -her ne kadar manen merfu olsa da- mevkuf ve maktu hadisleri de delil olarak kullanacağını ifade etmiş olmaktadır. Kabir azabının yokluğu, Kur'an'ın mahluk olduğu ve Allah Teala'nın vech, ayn yed, istivâ ve nüzûl gibi fiilî sıfatların tevili konularında hadislerle sık sıkı başvurmuş ve bir kısmının senedini zikrederken bazı rivayetleri senetsiz olarak zikretmiştir.

Bütün bu incelemelerden anlaşıldığı kadarıyla İmam Eş'ârî, her ne kadar bir hadisçi gibi, rivayetleri kullanmada titiz davranmasa da onun, sünneti vahiy kaynaklı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. İmam Eş'ârî dışındaki diğer ilk dönem kelâm âlimleri hakkında da benzer çalışmalar yapılarak diğer kelâm ekollerinin sünneti vahiy kaynaklı kabul etmeleri ile alakalı daha detaylı bilgi/ler edinilebileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef fi'l-hadîs*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1403.
- Ahatlı, Erdinç. "Temrîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh. *el-Müsned*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1995.
- Ahmet Doyduk. *Kur'âniyyûn Ekolünün Hadise Bakışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ahmet Önkâl. "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûvv". *Kur'an ve Sünnet Sempozyumu*.
- Ali Cüneyt Eren. "Başlangıcından Günümüze Kur'an Tefsirinde Sünneti Devre Dışı Bırakan Hareketler". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları*. 35-59. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.

- Ali Osman Koçkuzu. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Azmi Özcan. “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı”. *Dîvân İlmî Araştırmalar* 9/17 (Şubat 2004).
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Me’âlimü’t-tenzîl*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Taybe, 1997.
- Beyhakî. *Şu’abu’l-imân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. *es-Sünenü’l-Kübrâ*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-*el-Camiu’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasaru min umûri Resûlillahi ve sünenihi ve eyyâmihi*. Riyad: Dârü’s-Selâm, 1. Basım, 1419.
- Bulut, Mehmet. “İhve-i Selâse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bûsîrî, Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-. *Misbâhü’z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. ’İvaz b. Ahmed eş-Şehrî. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1. Basım, 2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, 1987.
- Çakır, Furkan. “Hadislerin Kur’an’a Arzının Suiistimali”. *Tasavvur* 7/1 (2021), 145-175.
- Çakır, Furkan. *Kur’an’a Aykırılık Bağlamında Hadis Eleştirilerinin Değerlendirmesi*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü’l-Muğnî, 1. Basım, 2000.
- Demirci, Kadir. “Eş’ari’de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 45-85.
- Demirci, Kadir. “Eş’ari’de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği”.
- Durmuş, İsmail. “İhbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1419.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1999.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Hüseyin Mahmud Fevkiyye. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1977.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*. thk. Naîm Zerzûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-. *Risâle ilâ ehli's-Seğr*. thk. Abdullah Şakir Muhammed Cüneydî. Medine: 'Îmâdetü'l-bahs'i-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1992.
- Fahri Hoşab. "Nebevî Beyân ve Kur'an Dışı Vahiy". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Hadis Özel Sayısı*/4 (2017).
- Fatih Akcaoğlu. *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Fettâh, İrfan Abdülfettâh. "Eş'arî, Ebû'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-İrksûsî. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 8. Basım, 2005.
- Gazefî, Said Abdurrahman Musa el-. "Eser". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/372. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gölcük, Şerafettin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2018.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhîs li'i-Hâfız ez-Zehbî*. 5 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-. *Kitâbu'l-ayn*. yy.: Mektebetü hilâl, ty.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-. *es-Sünne*. thk. Atiyye Zehânî. Riyad: Dâru'r-râye, 1. Basım, 1989.
- Hatipoğlu, Nihat. "'Hz. Peygamber (s.a.v.)' Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik bir Alan Taraması' -Tahlil ve Eleştirisi-". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998).

- Hâzin, Alâuddîn Ebü'l-Hasen el-. *Me'ani't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Okuma Ve Anlama Üzerine: Kur'an Tilavetiyle İlgili Bazı Kavram Ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 207-235.
- İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn b. Abdisselâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996.
- İbn Asâkîr, Ebû Mansur Abdurrahman b. Hasan Fahrüddîn. *Tebyîn kizbî'l-müfterî fî mâ nesebe ile'l-imâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdullah b. Atiyye b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *el-Muharru'l-vecîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Sahîh*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbâne 'an şerî'ati'l-fırakî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*. thk. Rıdâ Mut'î vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Reyye, 1. Basım, ts.
- İbn Ebî Şeybe. *el-Musannef*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003.
- İbn Fâris, Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. yy.: İttihâdü'l-kitâbî'l-Arabî, 2002.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, el-İsfahânî. *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahman es-Sâiyih. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2005.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-Bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1379.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâk, 1. Basım, ts.
- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. thk. Şuayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979.

- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed. *Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1996.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1979.
- İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Mısır: Mecme'u'l-lügati'l-'Arabîyye, 1960.
- İsmail Hakkı Bursevî. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1. Basım, ts.
- Kâmil Çakın. *Hadis İnkârcıları*. Ankara: Seba Yayınları, 1998.
- Kandemir, M.Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Kınnevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddık Han el-. *Fethu'l-beyân fî mekâsidi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1992.
- Kurt, Murat. "Allah Nerede?" Bağlamında Vârit Olan Rivayetlerin Tahlili". *Batman Üniversitesi* 3/1 (2019).
- Maral, Mehmet Şerif. *Eş'arî ve Mâturûdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Mâturûdî, Ebû Mansur Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Muhammed Fuad Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul, 1982.
- Mustafa Genç. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Mustafa Öztürk. "Modern Döneme Özgü Bir Kur'an Tasavvuru -Kur'ancılık ve Kur'an İslamı Söyleminin Tahlil ve Tenkidi-". *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010).

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsne-dü's-sahîhu'l-muhtasaru mine's-süneni bi-nakli'l-adli ani'l-adli an Resûlillah*. Beyrut: Dâru ihyâü't-türâsi'l'Arabî, 1. Basım, ty.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman. *Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1996.
- Özgür Kavak. "Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkamın Dünyevileşmesi". *Divân İlmî Araştırmalar* 8/14 (Ocak 2003).
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Safvan Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir er-. *Muhtâru's-Sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1995.
- Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır es-. *Teysîru'l-Kerîmü'r-Rahmân fî tefsiri Kelâmi'l-Mennân*. thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Seâlibî, Ebû Yezîd Abdurrahman es-. *el-Cevheru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Ali Muavviz. Beyrut: Dâru ihyâü't-türâsi'l'Arabî, 1997.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'an*. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-. *Bahru'l-ulûm*. thk. Mahmud Matarcî. Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.
- Suat Mertoğlu. "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı: Kur'an'a Dönüştürülen Kur'an İslam'ına". *Divân Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi* 15/28 (Ocak 2010), 69-113.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-. *el-Üm*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1973.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*. thk. Hasan Âl Süleyman. 7 Cilt. Dâru İbn Afvân, 1. Basım, 1997.
- Şimşek, Murat. *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in Tasarrufları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî. *et-Tabsıra fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1980.

- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. 24 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberî, Ebû Cafer. *Câmiu'l-beyân*. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vasît*. Kahire: Dâru'n-nehda, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsa. *el-Camiu's-Sahîh*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1996.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Ural, Cemal. "İmam Eş'ârî'nin Hadis Yorumculuğu (Kelâmî Hadisler Özelinde)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2021), 267-310.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/346-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/440-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Ahmet. "İmam Eş'ârî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü". *Uluslararası İmam Eş'ârî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Ahmet. "İmam Eş'ârî'nin Eserlerinde Hadis Kültürü". *Beyan Yayınları*.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs*. Kuveyt: et'Türâsü'l-Arabiyye, 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1407.
- Züheylî, Vehbi b. Mustafa ez-. *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akide ve's-şeria ve'l-menhec*. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1997.
- Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.